

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏMƏRQƏ ADİL qızı ƏLİZADƏ

VERBAL ÜNSİYYƏTİN KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Ümumi dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

fil.f.d. dosent M.Ə.Hacıyeva

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. ÜNSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT.....	7-29
1.1. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət	7-16
1.2. Verbal ünsiyyətin dilə məxsus aparıcı funksiyaları.....	16-29
II FƏSİL. ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ KOQNİTİV FUNKSIONALLIQ.....	30-49
2.1. Koqnitiv dilçilik haqqında məlumat.....	30-38
2.2. Verbal ünsiyyətin koqnitiv xüsusiyyətləri.....	38-49
SORĞU.....	50-58
NƏTİCƏ.....	59-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	63-67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dilçilikdə ünsiyyət haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal funksiyaları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şəxsin verbal (sözlərlə) yolla yaratdığı ünsiyyət zamanı yaddaşda, beyində saxlanılan, ötürülən, emal edilən informasiya və biliyin araşdırılması yeni bir elmin - koqnitiv elmin yaranmasına səbəb olmuşdur. Süni intellekt və koqnitiv elm tədqiqatlarının hələ də aparılması bu mövzunun aktuallığının göstəricisidir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Koqnitiv elmin yaranması və tarixi XX əsrdən başlanılır. Elə həmin zamanlarda ABŞ-da informatika nəzəriyyəsi haqqında simpozium çağırılmışdı. C.Miller bu simpoziumu koqnitiv elmin yarandığı gün hesab edir. Koqnitiv elm dilçilikdə gənc sahələrdən biri hesab olunduğu üçün bu sahə üzrə tədqiqatlar hələ ki kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv elm üzrə tədqiqat aparan dilçilər F.Y.Veysəlli, Ə.Abdullayev, Ə.Rəcəbli kimi şəxslər bu sahə üzrə vəsait tərtibinə nail olmuşdur. Bu kitablar və koqnitiv haqqında yazılan elmi iş və araşdırmalar bu elmin inkişafına təkan verəcəkdir.

Koqnitiv dilçilik üzərində aparılan bir sıra tədqiqatlar olsa da, bu sahə üzrə hələ də bir sıra problemlə məsələlər vardır. Güman olunur ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı bu məsələləri aradan qaldıracaqdır.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt olaraq ünsiyyət və ünsiyyətin növü əsas götürülür.

Tədqiqatın predmeti isə həmin verbal ünsiyyət üzərində koqnitiv tərəflərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Disertasiya işinin məqsədi ünsiyyət və ünsiyyətin verbal xüsusiyyətlərini və mahiyyətini tədqiq etmək, həmçinin verbal ünsiyyət zamanı koqnitiv aspektləri araşdırmaqdan ibarətdir. Bu kimi məsələləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır.

1. Ünsiyyət anlayışının mahiyyətinin dərk olunması və onun təsnif olunması;
2. Ünsiyyətin funksiyalarının tədqiq olunması;

3. Verbal ünsiyyətin özünəməxsus rolunun müəyyən edilməsi;

4. Koqnitiv elmin tədqiq olunması;

5. Verbal ünsiyyət zamanı koqnitiv aspektlərin təhlil olunması və tədqiqata cəlb olunması.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Cəmiyyət yarandığı zamandan etibarən insanların bir-birini anlayıb, başa düşməsi və əlaqə yaradaraq həyatda qalmaqları üçün ünsiyyət və ünsiyyətin funksiyaları xüsusi rola malikdir. Həm verbal, həm də qeyri-verbal ünsiyyət insanların kommunikasiya prosesinə xidmət edir.

Gənc sahələrdən olan koqnitiv elmdə isə bəzən yaranan fikir ayrılıqları, onun verbal aspektlərinin müəyyənəşdirilməsi və bu zaman yaranan problemlər bu elmdə olan tədqiqatın dəqiqliyini mürəkkəbləşdirir. Bu fikir ayrılıqlarına nümunə olaraq koqnitiv elmin əsas anlayışı olan konsept haqqında olan müxtəlif tərif və fikirlərdə görə bilirik. Konsept haqqında yekdil bir tərif yoxdur. Hər bir alim və dilçi ona öz mövqeyi əsasında qiymət vermişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Verbal ünsiyyət prosesində koqnitiv aspektlərin araşdırılması ilə tərəflərarası anlaşılma prosesinin düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsinə zəmin yarada bilər.

Dissertasiyadan ali məktəblərdə “Nitq mədəniyyəti”, “Koqnitiv dilçiyin əsasları” və s. kimi fənlərin tədrisi zamanı və bu mövzu üzrə aparılan araşdırmalar zamanı istifadə etmək olar. Qeyd olunan məsələlərə qarşı müəyyən olunan fikirlər bu sahə üzrə tədqiqatlara kömək ola bilər.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işi yazılarkən Azərbaycan, Rus və İngilis ədəbiyyatından istifadə olunmuşdur. Bu zaman isə dilçi və alimlərin fikirlərinə istinad edilmişdir. Həmçinin, tədqiqat zamanı bu sahə üzrə araşdırma aparılmış mənbələrdən və məqalə, yazı işlərindən də istifadə edilmişdir. Tədqiqat haqqında yazılan elmi jurnallar və məqalələr də təhlil olunduqdan sonra elmi işdə istinadlar göstərilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Ünsiyyət cəmiyyətin əsas tələbatıdır.

2. Ünsiyyətin həm verbal, həm də qeyri-verbal forması kommunikasiya zamanı şəxsin anlaşılmasında, fikrin ifadə olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

3. Koqnitiv elm dil vasitəsilə ötürülən informasiyaların beyində saxlanması, qorunması və koqnitiv aspektləri tənzim edir.

4. Koqnitivistikanın əsas anlayışları verbal ünsiyyət zamanı yaranan əsas aspektlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ünsiyyət və onun funksiyaları haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də ünsiyyətin koqnitiv aspektləri haqqında da araşdırılma aparılmışdır. Koqnitiv elm təhlil və təsnif edildikdən sonra onun ünsiyyət zamanı yaranan aspektlərinə toxunulmuşdur. Həmçinin bu mövzu üzrə tədqiqat zamanı insanlar arasında sorğu keçirilərək ünsiyyət zamanı yaranan koqnitiv aspektlərə və ünsiyyətin funksiyalarına dair araşdırılıma aparılmışdır. Həmin təcrübənin keçirilməsi sonunda alınan nəticə isə dissertasiya işində qeyd olunmuşdur. Burada insanların ünsiyyət zamanı koqnitiv aspektləri hansı sıxılıqda yaxud hansı tərzdə istifadə etmələri, həmçinin fikrin ifadə olunmasında verbal yaxud qeyri-verbal funksiyaya üstünlük vermələri və s. kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, sorğu, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, tədqiqatın elmi yeniliyi kimi məsələlər qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “**Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət haqqında məlumat**” adlanır. Burada ünsiyyətin tarixi haqqında, ona qarşı mövcud olan fikirlər və s. barəsində məlumat verilir. Daha sonra isə onun funksiyaları tədqiq olunur, onlar arasındakı fərqlər, bu funksiyalara aid xüsusiyyətlər təhlil olunur.

Birinci fəslin ikinci hissəsi isə “**Verbal ünsiyyətin dilə məxsus aparıcı funksiyaları**” adlanır. Burada verbal ünsiyyət zamanı yaranan dilə məxsus olan

aparıcı funksiyalar qeyd olunur. Dilin əsas funksiyaları haqqında məlumat verilir və daha sonra onların ünsiyyət zamanı istifadəsindən bəhs olunur.

İkinci fəsil iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “**Koqnitiv dilçilik haqqında məlumat**” başlığı ilə başlayır. Burada koqnitiv dilçiliyin yaranması, keçdiyi inkişaf yolu, vəzifələri və koqnitiv dilçilik haqqında mövcud olan nəzəriyyələr haqqında məlumat verilir.

İkinci fəslin ikinci hissəsi isə “**Verbal ünsiyyətin koqnitiv aspektləri**” adlı bir başlıqla davam edir. Dissertasiya işində qeyd olunduğu kimi burada koqnitiv elmin əsas anlayışları qeyd olunur və onların hər birinin özünün ayrılıqda xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Dissertasiya işində sonuncu hissədən sonra isə “**Sorğu**” adlanan təcrübə hissəsi qeyd olunur. Burada keçirilmiş sorğu haqqında ətraflı məlumat verilir. Təcrübə sual formasında olur, sonra ortalama statistik hesablamalar aparılır və yekunda nəticə əldə edilir. Sorğuda insanların ünsiyyət zamanı funksiyalardan istifadəsi və verbal ünsiyyətin koqnitiv aspektlərinə müraciət formaları, dünyanın dil mənzərəsinə hansı prizmadan yanaşması, konseptin yaranması və dərkini necə qəbul etdikləri, insan şüurunda mövcud olan freym və geştaltların istifadəsi və s. kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Yekun olaraq isə, elmi işdən alınan ümumi fikirlər “**Nəticə**” hissəsində qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL

ÜNSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT

1.1. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət

İnsan cəmiyyətində ünsiyyət həm şifahi, həm də yazılı şəkildə həyata keçirilə bilər. Bir insan üçün şifahi ünsiyyət əsas və universal ünsiyyət üsuludur.

Təbii ki, şifahi vasitələrlə həyata keçirilən ünsiyyətdə məlumat çoxlu miqdarda ötürülür. Başqa sözlə, insanların çoxu öz təbii dillərində ünsiyyət qurur.

Ünsiyyətin fərdin özünü ifadə etmək və müəyyən məsələdə özünün anlaşılması üzərində yaranır. Ünsiyyətin tarixi cəmiyyətin yarandığı vaxtlardan etibarən başlanmışdır.

Həyatımızın demək olar ki, hər günü müəyyən insanlarla ünsiyyətlə bağlıdır. Buna görə də, fikirlərimizi düzgün ifadə etməyi, məlumatları düzgün qaydada təqdim etməyi öyrənərək uğurlu ünsiyyətə nail ola bilərik.

Ünsiyyət şəxsin şüurlu tapşırığını həll etməli olan və onun ünvanlandığı insanlara müəyyən təsir göstərən hərəkətdir. Nitqin tam şüurlu hərəkətə çevrilməsi üçün, ilk növbədə, şəxsin nitqində həll etməli olduğu vəzifəni, onun əsas məqsədini aydın dərk etməsi lazımdır. Bununla belə, şəxsin nitqində həll etməli olduğu vəzifəni başa düşməsi tək cə məqsədi dərk etməsi deyildir, həm də onun həyata keçirildiyi şərtləri nəzərə almağında lazımdır. Bu şərtlər sözü gedən mövzunun xarakteri və onun ünvanlandığı auditoriyanın xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Cəmiyyətdəki həyat ünsiyyət ehtiyacını formalaşdırmışdır. Ünsiyyət tək cə sözlərin, həmsöhbətin mimikasının, jestlərin, duruşun köməyi ilə baş vermir. Digər ünsiyyət vasitələrini öyrənmək üçün onu daha geniş şəkildə tədqiq edəcəyik.

Həyatın ilk zamanlarından hər bir insan, uşaq danışmağı öyrənir, çünki ünsiyyət hamı üçün təbii bir ehtiyacdır. Bu ehtiyacı ödəməyin ən asan yolu isə yəni sözlər vasitəsilə əlaqə qurmaqdan ibarətdir.

Şifahi ünsiyyət nitq vasitələrindən, başqa sözlə desək, sözlərdən istifadə etməklə insanlar arasında əlaqənin qurulmasıdır. Burada nitq məlumat ötürmək üçün bir növ koddur.

Qeyri-verbal ünsiyyət - sözlərin köməyi olmadan məlumat mübadiləsidir. Bunlar jestlər, üz ifadələri, müxtəlif siqnal və işarə sistemləridir. Bənzətmə ilə ünsiyyət qurmağın bütün bu üsullarına bəzən ilkin və ikincil, ya da təbii və süni dillər də deyilir.

Əsas dillər ikinci dərəcəli dillərdən aşağıdakı fərqlərlə seçilir. İlkin dillərdə siqnallar birbaşa mənaları təyin edir. İkinci dərəcəli dillərdə müəyyən sözlər siqnallarla kodlaşdırılır və sözlərin arxasında biz mənaları başa düşürük. Məsələn, üz ifadələri əsas dildir, üzümüzün üz siqnalları dərhal bir növ vəziyyəti, mesajı göstərir. Lakin Morze əlifbası ikinci dərəcəli dildir. Çünki Morze əlifbasının əlamətləri hərfləri və sözləri, onların vasitəsilə isə mənaları çatdırır.

İlkin dil elə şifahi dil və insan nitqidir. Şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrini götürsək, onların arasında əsas dillər daxildir: üz ifadələri, jestlər, hind rəqs dili və s. Eyni zamanda söz bildirən kar-lalların dili artıq ikinci dərəcəli dildir.

İkinci dərəcəli şifahi olmayan dillərə artıq qeyd olunan morze əlifbası, musiqi nota sistemi, proqramlaşdırma dili, dəniz bayrağı siqnal sistemi, tüstü siqnalizasiya sistemləri, mülki müdafiə xəbərdarlığı sistemi və s. misal göstərmək olar.

Məhdud informasiyanın ötürülməsi üçün şərti siqnal sistemləri mövcuddur. Belə sistemlərə svetoforlar, semaforlar, yol nişanları və göstəriciləri, siqnal raketləri, çiçəklərin simvolik dili, kimyəvi, fiziki, riyazi düsturlar və s. daxildir. Bütün bu məlumat ötürmə vasitələri təbii dildən ikinci dərəcəlidir, onlar dilin köməyi ilə əvvəllər müzakirə olunmuş məhdud həcmdə məlumat ötürmək və təbii dillə bağlı cəmiyyətdə köməkçi rol oynamaq üçündür.

Bütün süni məlumat ötürmə sistemləri təbii dil üçün ikinci dərəcəlidir.

Dünyanın bir çox ölkəsində fit çalma dilinə rast gəlinir. Xüsusilə bu haqda fit dili məlumdur. Gomerada (Kanar adaları) yerli əhali ispan dilində danışır və lazım gələrsə, məlumatları uzaq məsafəyə ötürmək üçün (və ada sönmüş bir vulkanın krateridir) 14 kilometrə qədər məsafədə eşidilən ispan sözlərini fit çalır. Fit dili

Amerikada (bəzi hind tayfaları tərəfindən), dağlıq Türkiyədə, Abxaziyada, Uralda, Fransız Pireneylərində və Hindistanın dağlıq bölgələrində istifadə olunur. Fısıltı dili dağlarda bir-birindən xeyli aralı yaşayan xalqlar tərəfindən istifadə olunur, telefonu onlarla əvəz edir [22, s. 95].

İnformasiyanın ötürülməsinin qrafik və musiqi vasitələri

Məlumat qrafika, rəsm, rəsm ilə ötürülə bilər. Rəsmlərdə, olan məlumatlar çox informativ ola bilər, lakin buna baxmayaraq, dilin çatdıra bildiyi məlumatlarla rəqabət apara bilməz. Eyni şey musiqiyə də aiddir - o, emosiya və əhval-ruhiyyəni yaxşı çatdırır, lakin əsaslı məlumatı çatdıra bilməz.

Kar və lalların istifadə etdiyi işarə dili müasir cəmiyyətdə başqa bir ünsiyyət sistemidir. Bu dil daktilologiyadan fərqlənir - işarət dilində, mimika ilə birlikdə bir jest adətən qısa ifadə deməkdir. İşarə dili hərflərə əsaslanan və yalnız savadlı, kar-lal böyüklər tərəfindən istifadə oluna bilən daktilologiyadan qat-qat effektivdir, işarət dili isə hər kəs tərəfindən istifadə edilə bilər. İşarə dili vahidlərinin sayı 3-4 mindir ki, bu da istənilən təbii dildən xeyli azdır.

Bu dildə aydın qrammatik siniflər yoxdur (iynə, tikiş və dərzi bir işarə ilə işarələnir), anlayışı ifadə edən alətlər üçün birbaşa təyinatlar mövcud deyildir. (işarə doğramaq üçün balta əvəzinə istifadə olunur), abstrakt məfahunlar mövcud deyildir. Anlayışlar, bir obyekt və ya onun bir hissəsi təsvir edilmişdir.

Şifahi ünsiyyəti eyni dildə qursaq da, müxtəlif maneələr ola bilər. Bu hallar aşağıdakı şəkildə ola bilər.

Məsələn, fonetik - Həmsöhbətdə nitq qüsuru, xoşagəlməz diksiya ola bilər, qeyri-adi intonasiya ola bilər və s.

Semantik maneə fərqli ölkələrdən, fərqli mentalitetə malik insanlar arasında və hətta müxtəlif ailələrdə uşaq böyüdükdə yarana bilər.

Məntiqi maneə - həmsöhbətlərin müxtəlif düşüncə növləri, inkişaf səviyyələri və intellektləri olduqda yaranır.

Stilistik maneə-həmsöhbətin məlumat ötürmək üçün şifahi ünsiyyət zəncirini düzgün qurmamasıdır.

Ünsiyyət növləri arasındakı fərqlər aşağıdakılardır:

Sözlərin köməyi ilə ünsiyyət yalnız insanlara xasdır, çünki beynin güclü inkişafını tələb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bədən dili daha səmimidir, çünki ona nəzarətimiz azdır. Ona görə də telefon və ya yazışmalarla insanı aldatmaq çox asandır. Ancaq fırıldaqçı insan qarşınızda dayanaraq bunu etməyə çalışırsa, o zaman onun üz ifadələrindən ona etibar edilməməsi lazım olduğunu oxumaq şansımız yaranar.

Şifahi nitq ən çox yayılmış ünsiyyət vasitəsidir. Çox çevikdir, mesajı tez çatdırmağa imkan verir. Bununla belə, yazılı nitqin əhəmiyyətli bir üstünlüyü var: məlumat ötürməzdən əvvəl onu diqqətlə nəzərdən keçirmək, daha dəqiq bir düşüncə formalaşdırmaq olar. Ona görə də iş təcrübəsində yazışmalardan daha çox istifadə olunur.

Şifahi və ya yazılı nitq heç də həmişə təmiz ədəbi dili nəzərdə tutmur. Arqon və dialektlər dilin tərkib hissəsidir. Bununla belə, bir fikri adekvat ifadə etmək üçün nitq müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

Dəqiqlik və məzmun;

Aydınlıq və əlçatanlıq;

Tələffüz aydınlığı və nitq mədəniyyəti.

Bəzən eyni ifadəni fərqli intonasiya ilə demək kifayətdir ki, o tamamilə başqa mənə kəsb edir. Bu o deməkdir ki, sözlər təkbəşinə hələ mükəmməl ünsiyyət vasitəsi deyil, onlar çox vaxt qeyri-verbal təzahürlərlə tamamlanır.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin çoxu universal xarakter daşıyır, lakin milli fərqlər və mentalitetin xüsusiyyətləri bir çox maneələr yaradır. “İşgüzar kommunikasiyalar” kitabının müəllifi. İşgüzar ünsiyyətdə ustalığı “Andrey Miroşniçenko yazır ki, əcnəbilərin hətta şəxsi məkana da fərqli baxışları var: Uzaq Şərqdə onlar həmsöhbətini məsafədə saxlamağa üstünlük verirlər. Çox vaxt amerikalılar üçün bu məsafəni azaltmaq adətdir. Jestlər və duruş üçün də bu qaydalar eynidir. ABŞ-da həmsöhbətin yanında dayanmaq olduqca normaldır, digər ölkələrdə isə bu, hörmətsizlik kimi qiymətləndirilə bilər. “Ünsiyyət psixologiyası” kitabının müəllifi V.Qoryanina hesab edir ki, əks əlaqə ən yaxşı şəkildə şifahi olmayan vasitələrlə əldə edilir [16, s. 23].

Nitq vasitələrindən fərqli olaraq, biz şifahi olmayanlardan demək olar ki, şüursuz istifadə edirik və intuitiv şəkildə deşifrə edirik. İzdihamda bir dost görən adam ona əl yelləyəcək. Bu, diqqət çəkməyə yönəlmiş şüursuz bir jestdir. Konkret “tərcümə”si yoxdur [10, s. 21].

Ünsiyyət prosesində nitq vasitəsilə insanın əcnəbi olub-olmadığını, hətta bəzən onun milliyyətini və ya hansı ərazidən gəldiyini tələffüzünün spesifik xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı söz və ifadələrinə görə müəyyən etmək olar. Tələffüzün regional xüsusiyyətləri bir insanın harada doğulduğu və ya həyatının çox hissəsini harada keçirdiyi barədə fikir verir.

Sözləri idarə etmək asandır, lakin üz ifadələri olduqca çətindir. Bunun üçün qeyri-adi dözümlü və hər bir üz ifadəsinin və ya jestin mənasını dərinləndirmək lazımdır.

Psixologiya elmləri doktoru Nikolay Kozlov qeyd edir ki, şifahi olmayan ünsiyyət şifahi ünsiyyətdən çox əvvəl yaranmışdır. İbtidai insanlar sadə jestlərlə - əlin dalğası, bədənin dönüşü, başın əyilməsi ilə ünsiyyət qururdular. Bu uzun illər keçən təkamül prosesindən sonra mövcud ünsiyyət vasitələrini tamamlayan nitqin yaranmasına səbəb oldu. Hələ indi, 21-ci əsrdə şifahi ünsiyyət ünsiyyətimizin yalnız 10%-ni təşkil edir. İnformasiyanın yerdə qalan 90%-i sözsüz - jest, intonasiya və s. ilə insanlar tərəfindən ötürülür. Bununla belə, şifahi olmayan ünsiyyətin daha təsirli və universal olduğunu nəzərə almaq ədalətsizlik olardı. Bədən dili fərdi bir fenomendir. Ancaq əksər reaksiyalar -tərbiyə, vərdişlər, mədəni xüsusiyyətlərə görə hər bir fərdin özünəməxsus dilidir. Şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət bir-birini tamamlayır. Yalnız tam bir şəkil tərtib etməklə, bir insanın bizə necə davrandığını və həqiqətən nə demək istədiyini dəqiq başa düşə bilərik [6, s. 119].

Şifahi ünsiyyət vasitələrinə insan nitqi daxildir. Ünsiyyət mütəxəssisləri hesab edirlər ki, müasir insan gündə təxminən 30 000 söz və ya saatda 3 000-dən çox söz tələffüz edir.

Qeyri-verbal ünsiyyətdə məlumat ötürmə vasitələri qeyri-verbal əlamətlərdir (duruşlar, jestlər, mimikalar, intonasiyalar, münasibətlər, məkan düzümü və s.).

Əsas qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri bunlardır:

Kinetika - ünsiyyət prosesində insan hiss və emosiyalarının zahiri təzahürünü nəzərə alır. Buraya daxildir:

- jest;
- üz ifadələri;
- pantomima.

Rabitə prosesində kinesika aydınlaşdırma rolunu oynayır, yəni ünsiyyətdə müxtəlif milli mədəniyyətlərdə eyni jestdən istifadə edərkən qeyri-müəyyən ola biləcək bəzi nüanslar qeyd olunur. Məsələn, Rusiyada və Bolqarıstanda başın tərpənməsi fərqli mənə daşıyır: ruslar üçün bur razılıq, bolqarlar üçün isə inkarı ifadə edir.

Jestlər əllərin və başın müxtəlif hərəkətləridir. İşarə dili qarşılıqlı anlaşma əldə etməyin ən qədim yoludur. Fərqli tarixi dövrlərdə və müxtəlif xalqların öz gestikulyasiya üsulları var idi. Hazırda hətta jest lüğətlərinin yaradılmasına cəhdlər edilir. Jestlərin daşdığı məlumatlar haqqında çox şey məlumdur. Hər şeydən əvvəl jestin miqdarı vacibdir. Müxtəlif xalqlar jestlərin gücü və tezliyinin müxtəlif mədəni normalarını inkişaf etdirmiş və hisslərin təbii ifadə formalarına daxil olmuşdur. Müxtəlif mədəniyyətlərdə jestlərin tezliyini və gücünü tədqiq edən M.Argyle araşdırmaları göstərdi ki, bir saat ərzində finlər 1 dəfə, fransızlar 20, italyanlar 80, meksikalılar 180 jest edib [21, s. 41].

Xüsusi olaraq müəyyən mənalar təyin edilmiş bəzi jestlər ikinci dərəcəli dil kimi təsnif edilməlidir. Bu, təkcə kar və lalların işarə dili deyil, həm də peşəkar işarə dilidir. Məsələn, Pilotlar və ya tankerlər mühərriki söndürmək və ya dayandırmaq əmri vermək lazım olduqda, qollarını sinələrində çarpazlayırlar, bu isə mühərriki dayandırmaq və ya söndürmək deməkdir [22, s. 45].

Bütün bu jestlərin insanların nədənsə adi dildə mesajı çatdırma bilmədiyi situasiyalarda istifadə olunduğu nəzərə çarpır. Yəni ikinci dərəcəli dilin jestləri adi dilin əlamətlərini əvəz edir. Halbuki ilkin dilin jestləri heç nəyi əvəz etmir, bilavasitə bir duyğu və ya bir növ mənə ifadə edir.

Başın hərəkəti ilə verilən işarələr jestlərə bənzəyir. Ən çox rast gəlinənlər razılıq, anlaşma, inkar ifadə edən baş tərpətmək, tərpənmək, silkələməkdir.

Mimika üz əzələlərinin hərəkətləri, hislərin əsas göstəricisidir. Tədqiqatlar göstərir ki, həmsöhbətin hərəkətsiz və ya görünməz üzü ilə 10-15% -ə qədər məlumat itirilir. Mimikaların əsas xüsusiyyəti onun bütövlüyü və dinamikliyidir. Bu o deməkdir ki, altı əsas emosional vəziyyətin (hirs, sevinc, qorxu, kədər, təəccüb, ikrah) üz ifadəsində bütün üz əzələlərinin hərəkətləri əlaqələndirilir. Mimik planda əsas məlumat yükü qaşlar və dodaqlar tərəfindən aparılır.

Gözlərlə siqnal da üz ifadələrinə aid edilməlidir. Şəxs Kirpiklərini qırparaq, bəli deyə bilər. Birbaşa, açıq gözə baxmaq güclü və azad insanın əlaməti hesab olunur. Gözlərə bu baxışın da bioloji kökləri var. Həmçinin şəxs ünsiyyət zamanı öz liderinin gözlərinə tam şəkildə baxmamalıdır, çünki lider bunu öz statusuna, mövqeyinə iddia kimi qəbul edə bilər [53, s. 71].

Ünsiyyət vasitəsi kimi mimika ali heyvanlarda - böyük meymunlarda da mövcuddur. Lakin onların üz-gözünü bəzən insana oxşasa da, çox vaxt başqa mənalar ifadə edir. Məsələn, meymunlarda təbəssüm hesab edə biləcəyimiz ifadə təhlükəni ifadə edir. Meymun sadəcə diş ətlərini qaldırır və dişlərini göstərir. Bir çox məməlilər də eyni şeyi edirlər - itlər, pələnglər, canavarlar və s. Yeri gəlmişkən, eyni təhlükə əlaməti, görünür, bir zamanlar insana xas idi – belə ki bəzi ibtidai xalqlar üçün bu ifadə sadəcə təbəssüm deyil, həm də təhlükə və ya acı əlamətdir. Onlar üçün dişlər şüuraltı olaraq hələ də hərbi silahdır [59, s. 61].

Vizual əlaqə də ünsiyyətin son dərəcə vacib elementidir. Natiqə baxmaq təkə maraqlı deyil, həm də bizə deyilənlərə diqqət yetirməyə kömək edir. Ünsiyyət quran insanlar adətən bir-birlərinin gözlərinin içinə 10 saniyədən çox baxmırlar. Bundan əlavə, bir insanın yalan danışdığı və ya məlumatı gizlətməyə çalışdığı zaman onun gözlərinin danışdığı vaxtının 1/3-dən az bir müddətdə partnyorunun gözü ilə toqquşduğu müşahidə edilib. Əksər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, göz teması həmsöhbətlərin simpatiyasını göstərə bilər. Amma bu amil daha çox mədəni ənənələrdən asılıdır, çünki. bəzi ölkələrdə tərəfdaşa hörmət səbəbindən göz temasından qaçmaq adətdir, digərlərində birbaşa baxış aqressiyadan, çağırışdan xəbər verir.

Duruş bədənini mövqeyidir. İnsan bədənini təxminən 1000 sabit müxtəlif mövqə tuta bilər. Duruş, müəyyən bir insanın mövcud olan digər şəxslərin statusu ilə bağlı statusunu necə qəbul etdiyini göstərir.

İnsanın duruşunun qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu ilk qeyd edənlərdən biri psixoloq A.Şeflen olmuşdur. V.Şubts tərəfindən aparılan sonrakı tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, duruşun əsas semantik məzmunu fərdin həmsöhbətə münasibətdə öz bədənini yerləşdirməsidir. Bu yerləşdirmə ya yaxınlığı, ya da ünsiyyətə meylini göstərir.

Bir insanın qollarını və ayaqlarını çarpazlaşdırdığı poza qapalı mövqə deyilir. Sinə üzərində keçən qollar, insanın özü ilə həmsöhbəti arasında qoyduğu maneənin dəyişdirilmiş versiyasıdır. Qapalı duruş inamsızlıq, fikir ayrılığı, müxalifət, tənqid duruşu kimi qəbul edilir. Üstəlik, belə bir duruşdan qəbul edilən məlumatın təxminən üçdə biri həmsöhbət tərəfindən qəbul edilmir.

Açıq mövqə, qolların və ayaqların çarpazlaşdırılmadığı, bədənini həmsöhbətə doğru yönəldildiyi, ovucların və ayaqların ünsiyyət tərəfdaşına tərəf çevrildiyi bir mövqedir.

Həmsöhbətlə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağın ən yaxşı yolu onun duruşunu və jestlərini yaxşı anlamaq, həmin ifadələrin məqsədini bilmək lazımdır.

Takeşika - şifahi olmayan ünsiyyət prosesində toxunmanın roludur. Buraya əl sıxmaq, öpmək, sığallamaq, itələmək və s. 9 toxunmanın bioloji cəhətdən zəruri stimullaşdırma forması olduğu sübut edilmişdir. Bir insanın ünsiyyətdə dinamik toxunuşdan istifadə etməsi bir çox amillərlə müəyyən edilir: tərəfdaşların statusu, onların yaşı, cinsi, tanışlıq dərəcəsi [22, s. 18].

Proksemika - ən effektiv ünsiyyət sahələrini müəyyənləşdirir. E.Hall ünsiyyətin dörd əsas sahəsini müəyyən edir:

- İntim zona (15-45 sm) - insan ora yalnız özünə yaxın adamları buraxır. Bu zonada sakit məxfi söhbət aparılır, toxunma əlaqəsi qurulur.

- Şəxsi (şəxsi) zona (45 - 120 sm) - dostlar və həmkarları ilə gündəlik ünsiyyət zonasıdır. Yalnız vizual göz təmasına icazə verilir.

- Sosial zona (120 - 400 sm) - rəsmi görüşlər və danışıqlar, görüşlər, inzibati söhbətlər üçün zona.

- ictimai zona (400 sm-dən çox) - mühazirələr, mitinqlər, ictimai çıxışlar zamanı böyük qruplarla ünsiyyət zonası və s. [70, s. 9].

Ünsiyyətdə şifahi olmayan ünsiyyətlə bağlı səs xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək vacibdir. Prosodiya nitqin hündürlüyü, səsin həcmi, onun tembrri kimi ritmik və intonasiya tərəflərinin ümumi adıdır.

Nəinki dinləmək, həm də nitqin intonasiya strukturunu eşitmək, hislərimizi və düşüncələrimizi ifadə etməyə praktiki olaraq imkan verən səsin gücünü və tonunu, nitqin sürətini qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır.

İnsan ünsiyyətində şifahi olmayan digər ünsiyyət vasitələri də məlumdur. Bunlara, məsələn, geyim və zərgərlik daxildir. Tutaq ki, bir işçi iş xüsusilə rəsmi geyimdə gəlmişsə, onda hər birimiz bu əlamətlə onun ad günü və ya vacib bir görüşü olduğunu güman edə bilərik. Geyim ünsiyyət vasitəsi kimi siyasətdə çox uğurla istifadə olunur.

Siyasətçilərin təcrübəsi istənilən liderin geyim tərzini kimi ünsiyyət vasitəsindən istifadə etməsi üçün yaxşı nümunədir. Bahalı kostyum, bahalı aksesuarlar onun sosial statusunu vurğulayır. Bu isə iyerarxiya qaydalarına riayət etmək, yəni əslində nizam-intizamı qorumaq üçün vacibdir. Əgər əmək kollektivinə kənar adam gəlirsə, o, çox vaxt geyiminə görə müdirin kim olduğunu müəyyən edə bilər.

Nitq həmişə qeyri-verbal vasitələrlə müşayiət olunur. Əksər alimlər hesab edirlər ki, ünsiyyətdə nitqdən daha çox şifahi olmayan vasitələr üstünlük təşkil edir.

Paralingvistik və ekstralingvistik işarə sistemləri şifahi ünsiyyətin tamamlayıcısı kimi xidmət edirlər.

Paralingvistik vokalizasiya sistemidir, yaxud səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığıdır.

Ekstralingvistik - nitqdə gülüş və ya ağlama, öskürək, nitqin tempi ilə kəşifən fasilələr sistemidir.

Beləliklə, hər bir qeyri-verbal sistemin müəyyən simvolik kodu var. Ünsiyyətin mənasını başa düşmək üçün sistemlərin kodlaşdırılması və dekodifikasiyası bütün iştirakçılara məlum olmalıdır. Şifahi ünsiyyət ilə kodlaşdırma daha başa düşüləndir.

1.2. Verbal ünsiyyətin dilə məxsus aparıcı funksiyaları

İnsanın istər keçmiş, istərsə də indiki ümumbəşəri təcrübədən istifadə etməyə imkan verən ən mühüm nailiyyəti əmək fəaliyyəti əsasında inkişaf edən şifahi ünsiyyətdir.

Şifahi ünsiyyət dilin işarə sistemi kimi istifadə olunduğu şifahi nitqdır.

Şifahi ünsiyyətinin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1) dil və sözlər

2) ifadələr və onların ünsiyyət üçün istifadə olunan mənalı ifadələrə birləşməsi
Ünsiyyət zamanı sözdən istifadənin dəqiqliyi, ifadəliliyi və əlçatanlığı, həmçinin ifadənin düzgün qurulması və anlaşılması, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, intonasiyaların ifadəliliyi və mənası fikrin anlaşılmasında və ünsiyyətin uğurlu olmasında mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət zamanı istifadə olunan sözlər, ifadələr necə yaranır və hansı funksiyalara malik olması kimi məsələlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bu məsələ aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Söz mürəkkəb funksiyaya malikdir, o, obyektləri təhlil etməyə, onların əsas xüsusiyyətlərini vurğulamağa və obyektləri müəyyən bir kateqoriyaya təsnif etməyə imkan verir. Beləliklə, söz mücərrədləşdirmə və ümumiləşdirmə vasitəsidir, xarici aləm obyektlərinin arxasında yatan dərin əlaqələri və əlaqələri əks etdirir. Onun bu ikinci funksiyası adətən sözün termin mənası ilə işarələnir. Sözü yiyələnən insan, bəşəriyyətin çoxəsrlik tarixində inkişaf etmiş bu obyektin daxil olduğu mürəkkəb əlaqələr və münasibətlər sistemini avtomatik öyrənir. Obyekti təhlil etmək, ondakı əsas xüsusiyyətləri ayırmaq və onu müəyyən kateqoriyalara aid etmək qabiliyyəti sözün mənası adlanır [10, s. 11].

Ünsiyyət zamanı dilin sosial cəhətdən məhdud formasının başqa bir növü kult dilləri adlanan dillərdir. Kult dini məqsədlər üçün istifadə olunan bir dildir. Dünyanın bir çox ölkəsində kult dilləri ümumi əhalinin istifadə etdiyi dillərlə üst-üstə düşür. Rusiyada kult dili kilsə slavyan dili, Ermənistanda qədim erməni dili Qrabar, Hindistanda sanskrit dilidir. Dini təriqətin ifasında naməlum dildən istifadə sirr mühiti, ibadətdə Allahın seçilmişliyi yaradır, ibadətdə yaranan təəssüratı artırır.

Dil öz mənaları ilə sözləri ehtiva edən işarələr sistemidir. Dil cəmiyyətin tarixi inkişafının, mədəniyyətinin formalaşmasının məhsuludur. Şifahi ünsiyyət dilin işarə sistemi kimi istifadə olunduğu şifahi və yazılı nitqdır.

Dilin aşağıdakı əsas funksiyaları fərqləndirilir:

- 1) ictimai-tarixi təcrübənin yaşaması, ötürülməsi və mənimsənilməsi vasitəsi;
- 2) rabitə vasitələri (rabitə);
- 3) intellektual fəaliyyət aləti (qavrayış, yaddaş, təfəkkür, təxəyyül).

Birinci funksiyayı yerinə yetirən dil obyektlərin və hadisələrin öyrənilən xassələri haqqında məlumatların kodlaşdırılması vasitəsi kimi xidmət edir. Dil vasitəsilə ətraf aləm və insanın özü haqqında əvvəlki nəsillər tərəfindən alınan məlumatlar sonrakı nəsillərin mülkiyyətinə çevrilir. Yetkinlərlə ünsiyyət prosesində sözlərin mənalarını və cümlələrin qurulması qaydalarını mənimsəyən uşaq universal təcrübəyə qoşulmaq imkanı əldə edir. Beləliklə, fərdi təcrübənin həcmi artırır.

Ünsiyyət vasitəsi funksiyasını yerinə yetirən dil həmsöhbətə təsir göstərməyə imkan verir. Bu təsir birbaşa (nəyin edilməsi lazım olduğunu göstəririksə) və ya dolay (fəaliyyəti üçün vacib olan məlumatları desək, o, rəhbərlik edəcəkdir) olur [56, s. 19]. Beləliklə, məsələn, praktiki dərstdə bir tapşırıq müəyyənləşdirərkən usta nəyin edilməli olduğunu, necə edilməli olduğunu, tapşırığın düzgünlüyünü hansı əlamətlərlə müəyyən etmək lazım olduğunu göstərir. Eyni zamanda, brifinq prosesində tapşırıq yerinə yetirilərkən təhlükəsizlik tədbirlərinə, hərəkətlərdə mümkün səhvlərə və onların aradan qaldırılması və qarşısının alınması yollarına diqqət yetirilir.

Dilin hər üç funksiyası insan həyatında vacibdir, lakin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Yalnız ünsiyyət prosesində biz realıq haqqında bizim üçün yeni biliklər

əldə edə bilərik və yalnız ünsiyyət prosesində sosial-tarixi təcrübənin ötürülməsi mümkündür.

Dilin zehni fəaliyyət aləti kimi funksiyası, ilk növbədə, insanın hər hansı fəaliyyəti həyata keçirərkən öz hərəkətlərini şüurlu şəkildə planlaşdırması ilə bağlıdır. İntellektual fəaliyyətin planlaşdırılması və əslində psixi problemlərin həlli üçün əsas vasitə dildir.

Əksər əsərlərdə dil funksiyası dilin əsas məqsədi kimi başa düşülür - onun yeganə funksiyası kimi kommunikativ funksiya belə seçilir. Bir sıra alimlər kommunikativ funksiya ilə yanaşı, fikrin ifadə funksiyasını - ekspressivliyi ayırır və onu dilin kommunikativ funksiyası ilə tamamilə bərabər hesab edirlər.

Dilin kommunikativ funksiyası üç formada həyata keçirilir:

- Dar yönümlü ünsiyyət - insanların təkbətək birbaşa ünsiyyəti, dialoq;
- Yayım rabitəsi - bir şəxsin böyük bir qrup insanla birbaşa ünsiyyəti (dərs, mühazirə, görüş, mitinq):

- Kütləvi kommunikasiya - bir şəxsin qəzet, radio, televiziya vasitəsilə görünməz auditoriya ilə ünsiyyəti.

Aydın ki, ünsiyyət situasiyaları məqsəd baxımından, danışanın münasibəti, həmsöhbətə təsir baxımından və digər səbəblərdən sonsuz dərəcədə müxtəlif ola bilər.

Ünsiyyət problemlərini müzakirə edərkən biz tam hüquqlu ünsiyyət anlayışından çıxış edirik. Tam hüquqlu kommunikasiya dedikdə, öz funksiya və xüsusiyyətlərinin tam həcmində ünsiyyət başa düşülür.

Ünsiyyət funksiyaları, əlbəttə ki, dilin funksiyalarına əsaslanır, ikitərəfli dialoji məlumat mübadiləsi prosesində təzahür edir və bu prosesin bütün iştirakçılarna eyni dərəcədə təsir göstərir.

Tam ünsiyyət onun əsas xüsusiyyətlərini sadalamaqla müəyyən edilə bilər. O, həmsöhbətlərin fərdiləşdirilməsi, onlar arasında emosional əlaqənin qurulması və əks əlaqə ilə müşayiət olunan insanlar arasında şüurlu, rəşional şəkildə qurulmuş, məqsədyönlü məlumat mübadiləsi kimi çıxış edir.

Məlumat qrafika, rəsm, rəsm ilə ötürülə bilər. Beləliklə, bir evə necə çatmağın planını tərtib etmək, onu sözlə ətraflı izah etməkdən daha asandır. Rəsmlərdə olan məlumatlar çox informativ olur, lakin buna baxmayaraq, dilin çatdırma bildiyi məlumatlarla rəqabət apara bilməz. Eyni şey musiqiyə də aiddir - o, emosiya və əhval-ruhiyyəni yaxşı çatdırır, lakin əsaslı məlumatı çatdırma bilməz.

Bu ünsiyyətə aşağıdakı halları misal göstərə bilərik:

1. Məlumat mübadiləsi

Bu o deməkdir ki, kommunikasiya prosesində informasiya kommunikasiyanın bütün iştirakçıları tərəfindən bir-birinə ötürülməlidir, yəni informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi olmalıdır - hər iki tərəf informasiya ötürür və alır. Televiziya, qəzet, SOS siqnalı, işıqfor, telefon cavabdehliyi, kompüter bizə məlumat ötürür, amma biz onlarla əlaqə saxlamırıq. Belə halları normal, təbii ünsiyyət hesab etmək mümkün deyil. Ünsiyyət mütləq ikitərəfli bir prosesdir.

2. Məlumat mübadiləsi haqqında məlumatlılıq

Məlumat mübadiləsi həmsöhbətlər tərəfindən şüurlu şəkildə aparılmalıdır. Məlumatın ötürülməsi hər iki həmsöhbətin niyyətinin bir hissəsi olmalıdır.

Əgər həmsöhbət mənim haqqımda nəşə təxmin edibsə, bu barədə ona ümumiyyətlə demək fikrində olmasam da, bu da informasiya mübadiləsinin nəticəsi deyil. Bu, həmsöhbətin sözlərini şərh etməyinin nəticəsidir yaxud zənn və ya intuisiyanın nəticəsidir.

3. İnformasiyanın ötürülməsinin məqsədliliyi;

Bizə ünvanlanmayan bir söhbət eşidiriksə, deməli, biz danışanla ünsiyyət qurmuruq, çünki o, şüurlu şəkildə bizə mesaj göndərmir. Başqalarının söhbətinə qulaq asmaq onlarla ünsiyyətdə olmaq deyil. Ünsiyyət prosesində informasiya mesajı konkret həmsöhbətə, konkret auditoriyaya ünvanlanmalıdır.

Ünsiyyət iştirakçılarının məqsədi məlumatın məqsədyönlü şəkildə bir-birinə ötürülməsidir. İnsan ağzının altında nəyəsə hirsələnirsə və ondan soruşuruq: - Nə demək istəyirsən?, o cavab versə ki, Bəli, mən beləyəm..., o zaman məlumat mübadiləsi baş tutmaz [21, s. 43].

4. İnformasiya mübadiləsinin rəşional dizaynı;

Hər iki tərəfdən məlumatın şifahi ifadəsi müəyyən kodun tələblərinə cavab verməlidir - o, eyni dildə ünsiyyət quranlar tərəfindən həyata keçirilməli, qarşılıqlı tanınan dil vahidləri və strukturlarını ehtiva etməlidir.

Bir şəxs nəyisə mırıldanırsa, qeyri-adekvat danışarsa, ünsiyyət baş verməyəcək, bu məlumat başa düşülməyəcək və ona cavab verilməyəcək. İflic olan insan danışır, lakin ünsiyyət qurmur, çünki onun nitqi başqaları üçün anlaşılmazdır və semantik, informasiya mənasında şərh edilə bilməz.

5. Həmsöhbətin fərdiləşdirilməsi;

Tam ünsiyyət aktında olan həmsöhbətlər bir-birini fərdiləşdirməli, yəni bir-birinin fərqli xüsusiyyətlərini ayırd etməli, həmsöhbəti digər insanlardan fərqləndirməlidir. Həmsöhbət “oxunmalı”, yəni hislərlə qavranılmalı, başqalarından təcrid olunmalı, ona qarşı müəyyən münasibət formalaşmalıdır – müsbət və ya mənfi

Məsələn, həmkarımıza və ya tanımadığımız insana “Sizə nəşə olub?”, “Özünüzü pis hiss edirsiniz?”, “Köməyə ehtiyacınız varmı?” deyəndə, bu o deməkdir ki, biz onu “oxumuşuq” və fərdiləşdirmişik. Bir qəribə, yada müraciət etmək lazımdırsa və bir neçə potensial alıcı seçimimiz varsa, hamını “oxuyur” və ən xeyirxah, zahiri xoş, sevimli və ya mehriban insana müraciət edirik. Məlumat masasında, mağazada və ya dəmiryol kassasında adətən bizi “oxumurlar”, biz də həmsöhbəti “oxumuruq”. Rəhbər adətən bizi “oxumur”, amma biz onu “oxuyuruq” və onun bizi “oxumasını” istəyirik [67, s. 48].

6. Əlaqə;

Ünsiyyət qurarkən həmsöhbətin əks əlaqəsi olmalıdır. Əgər mən danışırımsa və həmsöhbətimin məni eşidib-eşitmədiyini, ona dediklərimi dərk edib-etmədiyini bilmirəmsə, deməli, aramızda heç bir əlaqə yoxdur. Natiq həmsöhbətin reaksiyasına nəzarət edir və danışan şəxsə baxırsa, başını tərpədirsə, razılaşırsa və ya əksinə, razılaşmadığını bildirirsə, danışan mesajını düzəldir. Əgər əks əlaqə yoxdursa, o zaman ünsiyyətin effektivliyi sual altındadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən televiziya ekranı, qəzet, kitab vasitəsilə ünsiyyət aşağı ünsiyyətdir, çünki oradakı əks əlaqə təsadüfi və natamamdır.

7. Həmsöhbətlə emosional təmas.

Ünsiyyət emosional təmas tələb edir. Emosional təmas yoxdursa, o zaman ünsiyyət tam hesab edilə bilməz - bu, sadəcə məlumat mübadiləsidir. Tam hüquqlu ünsiyyət üçün həmsöhbətlə qarşılıqlı emosional əlaqə qurmaq lazımdır.

Əlaqə hər iki tərəfdən emosional artı işarələri ilə, emosional mənfi işarələri ilə və ya qütb emosional əlamətləri ilə ola bilər - istənilən halda ünsiyyət bu və ya digər şəkildə baş verəcək.

Ünsiyyətin funksiyaları

Müasir cəmiyyətdə ünsiyyətin funksiyaları müxtəlifdir. Aşağıdakı funksiyaları ayırd etmək olar (B.D.Parygin):

- sosial - bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqəli;
- sosial-psixoloji (şəxsin sosial ehtiyacları ilə əlaqədar);
- fərdi psixoloji (şəxsin fərdi ehtiyacları ilə əlaqəli) [17, s. 56].

Ünsiyyət birgə iş üçün məlumat mübadiləsi vasitəsi, cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi vasitəsi, birgə fəaliyyətin idarə edilməsi vasitəsi kimi istifadə olunur.

Bilik ötürmə funksiyası

Ünsiyyət biliyin, təcrübənin, fəaliyyət üsullarının ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir:

Normanın formalaşması funksiyası

Ünsiyyət sosial davranış normalarının formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Ünsiyyətdə insanlar cəmiyyətdə, müəyyən sosial qrupda qəbul edilmiş davranış normaları haqqında bir-birlərini məlumatlandırır, bu normaları təsbit edir və normalardan müşahidə edilən kənarlaşmaları müzakirə edirlər. Ünsiyyətdə ayrı-ayrı sosial qrupların və cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin davranışları haqqında ictimai rəy formalaşır və bu davranışa qiymət verilir.

Ünsiyyətin sosial-psixoloji funksiyaları - bu funksiyalar fərdin sosial ehtiyaclarının reallaşdırılması ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətin kommunikativ özünüifadə funksiyası

İnsana cəmiyyət lazımdır ki, konkret məsələ ilə bağlı öz baxışlarından, mülahizələrindən, mövqelərindən xəbərdar olsun. Ünsiyyət belə kommunikativ özünü

həyata keçirmə vasitəsi kimi çıxış edir - insanı dinləmək, fikrini soruşmaq, mövqeyini başa düşmək lazımdır ki, nəticədə bu, onu sevindirir, müsbət emosiyalar verir.

Öz fikirlərini başqalarına çatdırmaq imkanından məhrum olmaq insan üçün çox ağrılı ola bilər və hətta fərd üçün, xüsusən də qocalıqda ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Xatirə yazmaq ehtiyacı, gənclərlə danışmaq istəyi yaşlı insanlarda yuxarıda qeyd olunan ünsiyyət funksiyasını - fərdin özünüifadə funksiyasını həyata keçirmək zərurəti ilə müəyyən edilir.

E.Bern yazırdı ki, ünsiyyətdə olan insan sensasiya susuzluğunu və tanınma susuzluğunu ödəyir və başqalarından simvolik “zərblər” alır [67, s. 87].

İnsan fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi funksiyası

Ünsiyyət insan fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir; bir-biri ilə ünsiyyətdə insanlar cəmiyyətin onların fəaliyyətini necə qiymətləndirdiyini öyrənirlər.

Şəxslərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı funksiyası

Ünsiyyət insanlar arasında müəyyən münasibətlərin formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir - işgüzar, rəsmi, dostluq.

İnsanların həm rəsmi, həm də şəxsi münasibətləri əsasən onların ünsiyyət xarakteri ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin bütün üzvləri onları birləşdirən müəyyən ictimai münasibətləri qorumaq və inkişaf etdirmək üçün bir-biri ilə ünsiyyətdə olmalıdırlar.

Ünsiyyətin fərdi psixoloji funksiyaları

Ünsiyyətin bu funksiyaları insanın sırf fərdi ehtiyacları ilə - yəni konkret bir şəxs, sosial və bioloji fərd kimi ehtiyacları ilə təmin edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Şüurun formalaşması funksiyası

Ünsiyyət insanın şüurunun formalaşması üçün lazımdır. Dilə yiyələnmemiş, təbii insan ünsiyyəti çərçivəsindən kənar qalan heyvanların yetişdirdiyi uşaqlar əqli qüsurlu olurlar. Körpə Evlərində uşaqlar normal ailələrdəki yaşadlarına nisbətən daha az əqli inkişaf edir, çünki belə uşaqlar əslində yalnız qidalanır, sulanır və geyindirilir, lakin onlarla az təmasda olurlar. Övladlığa götürülmüş uşaq tez bir zamanda ünsiyyət "qazanır" və zehni inkişafda həmyaşlıqları ilə ayaqlaşır.

Ünsiyyət prosesində insan biliyi alır, toplayır və korreksiya edir, ünsiyyət vasitəsi ilə təhsil alır.

Şüurun funksiyalarının saxlanması

Ünsiyyət insanın şüur funksiyalarını saxlamaq, psixikanın sabit fəaliyyətini saxlamaq üçün lazımdır.

Özlərini təcrid etmiş və insan təmaslarından məhrum olan insanlar (məsələn, yaşayış olmayan ərazidə) tez danışmağa, öz-özünə danışmağa başlayır, onlarda psixi deqradasiya əlamətləri görünür. Eyni şey bütün insanların unudulmuş, heç kimin gəlmədiyi, heç kimin danışmadığı tənhalıqla da olur.

Tam hüquqlu şəxsiyyətlərə ünsiyyət bir insanın psixi sağlamlığını uzun illər dəstəkləyə bilər.

İş qabiliyyətini, emosional tarazlığı qorumaq funksiyası

Tənha həyat tərzini keçirən insanlarda (qütb tədqiqatçıları, astronavtlar, balıqçılar) kifayət qədər ünsiyyətin olmaması çox vaxt işə marağın azalmasına, əhval dəyişikliyinə və üstünlüklərin qeyri-sabitliyinə səbəb olur. İnsanlar ünsiyyətə, təəssürat axınına ehtiyac duyurlar; məsələn, astronavtlar üçün xüsusi psixoloji dəstək xidməti var ki, kosmik stansiyada "qonaq ekipajlar" bu vəzifəni icra edir [53, s. 56].

Fiziki sağlamlıq funksiyası

Belə bir nümunə müşahidə edilmişdir - ünsiyyətçi insanlar fiziki cəhətdən daha mobildirlər və əksinə - yöndəmsiz insanlar tez-tez ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər: insanın ünsiyyətcilliyi ilə onun bəzi fiziki xüsusiyyətləri arasında birbaşa əlaqə vardır [59, s. 98].

Rəsmilik dərəcəsinə görə - rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət

Rəsmi ünsiyyət rəsmi, yəni formal kommunikativ situasiyalarda - rəhbər və tabeçiliyində, satıcı - alıcıda, müştəri - dinləyicidə, tələbə - müəllimdə, vətəndaş - nümayəndədə aparılır.

Rəsmi ünsiyyətdə kommunikantların rolları kifayət qədər aydın şəkildə müəyyən edilir və bu rollar çərçivəsində ünsiyyət qurmaq lazımdır. Rəsmi ünsiyyət bütün iştirakçılar tərəfindən bir-birinin rəsmi sosial statusuna ciddi riayət olunmasını nəzərdə tutur.

Ünsiyyət formasına görə qapalı, açıq, qarışıq olur.

Qapalı ünsiyyət, söhbətin məzmunu əsasən arxa plana keçdikdə, az əhəmiyyət kəsb edən ünsiyyətdir. Qapalı ünsiyyətdə mövzuya sadıq qalmaq və bu sosial mühitdə və ya qrupda bu ünsiyyət növü üçün qəbul edilmiş forma və qaydalara riayət etmək vacibdir.

Dünyəvi ünsiyyətin bir neçə məqsədi var:

1. söhbətlə vaxtın dolması;
2. ünsiyyətdə olanların bir qrupa mənsubluğunun nümayişi;
3. bu tip hallar üçün cəmiyyətdə qəbul olunmuş rituala riayət edilməsi.

Dünyəvi ünsiyyətdə müəyyən bir mədəniyyət, sosial təbəqə və ya sosial qrup üçün qəbul edilən söhbət mövzuları, çoxsaylı tabular və məhdudiyyətlər var və ünsiyyətin ümumi tonu tənzimlənir (hər iki tərəfdən mehriban və nikbin olmalıdır) və bir çox başqaları. rəhbərin parametrləri müəyyən edilir [25, s. 54].

Dünyəvi ünsiyyət, insanlar rəsmi rollarda - yoldaşlar, rəsmi qonaqlar, hər hansı bir qəbul və ya görüşdə, tədbirdə rəsmi iştirakçılar və ya bir-birləri ilə tanış olan və hələ də hər birinə az tanınan rollarda hərəkət edərkən etiket qaydalarına uyğun olaraq təyin olunan ritual söhbətdir.

Kommunikativ dilçilikdə "fatik ünsiyyət" termini var (İngilis antropoloqu Bronislav Malinovskinin termini).

Fatik ünsiyyət, məqsədi həmsöhbətlə əlaqə yaratmaq və ya saxlamaq olan əyləncəli bir ünsiyyətdir. Dünyəvi ünsiyyət bir növ fatikdir, lakin mədəni, savadlı cəmiyyətdə qəbul edilmiş tələblərə, normalara cavab verən fatik ünsiyyətdir; bu fatik ünsiyyət etiketidir.

Dünyəvi ünsiyyət dərin müzakirələr, mübahisələr, fikir toqquşmaları demək deyil, əksinə, onları istisna edir. Bu, ümumi mövzularda qarşılıqlı xoş, qeyri-rəsmi məcburi söhbətdir, əsas məqsədi həmsöhbətlə şifahi təmasda qalmaq, onunla vaxt keçirməkdir.

Qohumlar, dostlar, yaxın insanlar dünyəvi ünsiyyətə ehtiyac hiss etmirlər. Beləliklə, əlavə məqsədlər nöqtəyi-nəzərindən (əsas, birləşdirici - kommunikativ əyləncədən başqa) dünyəvi ünsiyyətin iki növü haqqında danışmaq olar: ünsiyyət -

əlaqələrin qurulması və ünsiyyət - əlaqələrin təsdiqlənməsi (saxlanması). Təbii ki, bu iki ünsiyyət növü arasında dəqiq sərhəd çəkmək həmişə mümkün olmur.

Hər bir cəmiyyətdə, inkişafının hər bir tarixi mərhələsində, müxtəlif sosial qruplarda dünyəvi ünsiyyətin özünəməxsus qaydaları və xüsusiyyətləri vardır. Müasir rus ünsiyyətində bu qaydalar çox qeyri-müəyyən şəkildə göstərilir, çünki inqilabdan əvvəlki dövrdə belə inkişaf etmiş dünyəvi ünsiyyət indi öz spesifikliyini itirmiş, cəmiyyətin sosial homojenliyinin qurulması nəticəsində praktiki olaraq yox olmuşdur.

Qapalı ünsiyyət tək-cə dünyəvi deyil. Qapalı ünsiyyətə həmsöhbətlərin çox fərqli bilik və ya bacarıq səviyyələrinə malik olduğu hallarda da müraciət olunur: məsələn, uşağı olan böyüklər ciddi şeylər haqqında danışmayacaq, ancaq ümumi mövzularda danışacaqlar, çünki yalnız belə mövzular uşaq üçün başa düşüləndir.

Həmsöhbətlər bir-birləri haqqında çox az şey bildikdə, məsələn, yeni tanış olduqları zaman qapalı ünsiyyətdən də istifadə olunur.

Xoşagəlməz həmsöhbət və ya düşmənlə danışarkən qapalı ünsiyyətə müraciət edilir - bu cür ünsiyyət məhdud sayda mövzuların müzakirəsinə və çox səthi müzakirələrdə olur. Münaqişə vəziyyətlərində qapalı ünsiyyətə keçid münaqişəni dayandıрмаğa və ya sadəcə ondan qaçmağa imkan verir.

Açıq ünsiyyətlə, mövzu vəziyyəti açıqdır, istənilən mövzunu seçə bilərsiniz, öz nöqtəyi-nəzərinizi ifadə edə, həmsöhbətin nəzər nöqtəsinə meydan oxuya bilərsiniz. Açıq ünsiyyətdə insan qapalı ünsiyyətdə istisna olunan fərdiliyini ifadə edə bilər. Açıq ünsiyyətdə həmsöhbətlərin bir-birini dinləmək istəyi, həmsöhbətin nöqtəyi-nəzərini nəzərə almaq istəyi var.

Açıq ünsiyyət növləri: işgüzar söhbət, dostla söhbət, dostların söhbəti, sevgililər və s.

Qarışıq ünsiyyət eyni zamanda açıq və qapalı ünsiyyət elementlərini ehtiva edir. Belə ünsiyyət adətən asimmetrik olur (onu bəzən asimmetrik də adlandırırlar) – həmsöhbətlərdən biri özünü açıq ünsiyyət qaydalarına uyğun aparır, digəri isə bu və ya digər səbəbdən qapalı ünsiyyət qaydalarına riayət etməyə məcbur olur. Bu vəziyyəti həmsöhbətlərin asimmetrik münasibətləri ilə izah etmək olar: həmsöhbətlər

müxtəlif rəsmi, peşə, yaş və ya sosial status, cinsi və ya digər amillərə görə mövzu seçimində, öz nöqtəyi-nəzərini ifadə etməkdə, fikirlərin ifadə formalarını seçməkdə qeyri-bərabər ola bilərlər.

Məsələn, müəllim-şagird, müdir-tabe, müəllim-şagird, həkim-xəstə, işçi-müştəri dialoqu qarışıq, asimmetrik xarakter daşıyır. Təhsil ünsiyyəti həmişə asimmetrikdir. Asimmetrik ünsiyyət asılı həmsöhbət üçün ən çətin ünsiyyət növlərindən biridir.

Tərəfdaşın seçim azadlığına görə təşəbbüs və məcburi ünsiyyət fərqlənir.

Proaktiv ünsiyyət həmsöhbətin özünə cəlbəedici olan birini tərəfdaş kimi seçmək imkanının olduğunu və istəmədiyi insanlarla söhbətə girə bilməyəcəyini nəzərdə tutur. Proaktiv ünsiyyət bir dostla ünsiyyətdir, bir insanın kimisə ziyarətə getdiyi şəraitdə ünsiyyətidir [56, s. 65].

Məcburi ünsiyyət, insanın bu insana olan marağından, ona qarşı hiss etdiyi hislərdən, ünsiyyət qurmaq istəyindən və s. asılıdır.

Ünsiyyətdə şəxsiyyətin təzahür dərəcəsinə görə depersonallaşdırılmış və şəxsi, dərin ünsiyyət fərqlənir.

Qeyri-şəxs ünsiyyətlə insan özünü şəxsiyyət kimi göstərmir, fərd kimi çıxış etmir, yalnız müəyyən sosial rol – alıcı, müştəri, satıcı və s. kimi fəaliyyət göstərir. O, həmsöhbəti “oxumur”, həmsöhbət onu "oxumur" - yəni onun fərdi xüsusiyyətlərini ayırmır, həmsöhbətin heç bir fərqli, fərdi keyfiyyətlərini zəhnində təsbit etmir, sadəcə olaraq onlara əhəmiyyət vermir. Belə ki, məsələn, onlar adətən kinoteatrda kassirlə, məlumat masasının məlumatçısı ilə, yoldan keçənlə danışirlar, ondan yolu və ya ev nömrəsini öyrənirik.

Şəxsi ünsiyyət ünsiyyət zamanı insanın şəxsiyyətinin müəyyən edilməsini, ona olan marağın bir şəxsiyyət kimi təzahür etdirilməsini və onun ətrafındakılar arasından seçilməsini nəzərdə tutur. Təbii ki, bu cür ünsiyyətin dərinlik dərəcəsi çox fərqli ola bilər. Bəyəndiyiniz bir dostla, yeni tanışlıqla, sevilən bir insanla belə ünsiyyət qururlar.

Müddətinə görə qısamüddətli və uzunmüddətli, dövri və daimi olanlar fərqləndirilir.

Forma və məzmun nisbətinə görə birbaşa və dolay ünsiyyət fərqlənir.

Birbaşa ünsiyyət, ifadənin məzmunununun birbaşa orada istifadə olunan sözlərin məzmunundan irəli gəldiyi bir əlaqədir; ifadənin məzmunu onun formasına tam uyğun gəlir və mənanın başqa şərh, verilmiş, ümumi qəbul edilmiş anlayışdan başqa bir anlayış deyildir.

Dolayı ünsiyyətdə ifadə hərfi mənada başa düşülmür, o, hansısa fon, alt mətn, işarə ehtiva edir ki, bu da ifadənin əsl məqsədi, onun həqiqi kommunikativ məzmunudur. Dolayı ifadənin mənası hansısa məntiqi zehni əməliyyatla yaranır, o, həmişə qavrayanın həyat təcrübəsinə, onun konkret kommunikativ vəziyyəti təhlilinə əsaslanır.

Misal üçün:

- Pəncərəni bağlamaq! - birbaşa bəyanat;

- Bir şey soyudu ... - dolayı (əgər bu həqiqətən xahişdirsə - "pəncərəni bağla"), mənə hansısa məntiqi əməliyyatın köməyi ilə ifadədən irəli gəlir.

Dolayı ünsiyyət (yəni ünsiyyətdə dolayı ifadələrin geniş yayılması) daha nəzakətli hesab olunur (baxmayaraq ki, birbaşa ünsiyyəti xüsusi linqvistik vasitələrlə - intonasiya, "xahiş edirəm", "mehriban olun" sözləri ilə yumşaltmaq olar). Əksər böyüklər təlimat və sorğuları dolayı formada almağa üstünlük verirlər.

Dolayı ifadələri başa düşmək üçün ümumi mədəniyyət, həyat təcrübəsi, həyat bilikləri, hadisə və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsini dərk etmək, eşidilənlərdən məntiqi nəticə çıxarmaq bacarığı, intonasiya incəliklərini tanımaq və ayırd etmək bacarığı tələb olunur. Nəhayət, sadəcə olaraq dolayı ifadələri başa düşmək bacarığına, məntiqi vasitələrlə nəticə əldə etmək bacarığına sahib olmalısınız.

Dolayı ifadələrin düzgün təsviri üçün şərtləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı tələblərə əməl etməyin zəruriliyini qeyd edirik:

- hər iki həmsöhbət ünsiyyətin dolayı olduğunu başa düşməlidir;

- hər iki həmsöhbət dolayı ifadələri şərh etmək bacarığına malik olmalıdır;

- hər iki həmsöhbətin müqayisə edilə bilən həyat təcrübəsi olmalıdır.

Əgər bu şərtlər yerinə yetirilmirsə, birbaşa deyimdən, yəni "birbaşa danışmaqdan" istifadə etmək daha səmərəlidir.

Bədii mətndə dolayı ifadələrin, alt mətnin başa düşülməsi öyrədilməlidir (müq. “Bununla nə demək istəyirdi?”, “Müəllif bununla nə demək istəyirdi?” kimi sualların verilməsi), dolayı mənanı müəyyən etməyə yönəldilməlidir.

Nitq fəaliyyəti xarakteroloji funksiyanı yerinə yetirir - o, təkcə xarici aləm və natiqin ona münasibəti haqqında məlumat daşımır, həm də danışan subyektin özünü xarakterizə edir, onun haqqında şəxsi məlumatları başqalarına çatdırır.

Nitq vasitəsilə insanın əcnəbi olub-olmadığını, hətta bəzən onun milliyyətini və ya hansı ərazidən gəldiyini tələffüzünün spesifik xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı söz və ifadələrinə görə müəyyən etmək olar. Tələffüzün regional xüsusiyyətləri bir insanın harada doğulduğu və ya həyatının çox hissəsini harada keçirdiyi barədə fikir verir.

Göründüyü kimi ünsiyyət prosesində ümumiyyətlə şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri bir-biri ilə sıx bağlıdır, lakin ünsiyyətin müxtəlif mərhələlərində onların rolunda nəzərəcarpacaq fərqlər var.

Mövcud məlumatlara görə, şifahi olmayan siqnal şifahi olandan təxminən beş dəfə çox məlumat daşıyır.

Şifahi və şifahi olmayan siqnalların ünsiyyət zamanı ötürdüyü məlumatlar üst-üstə düşə bilər və ya üst-üstə düşməyə bilər.

Uyğunluq onları müşayiət edən şifahi və qeyri-verbal siqnalların mənalılarının uyğunluğudur, uyğunsuzluq onlar arasında ziddiyyətdir.

Müəyyən edilmişdir ki, uyğunsuzluq şəraitində, yəni şifahi olmayan siqnalın mənası şifahi siqnalın mənası ilə ziddiyyət təşkil etdikdə, insanlar adətən qeyri-verbal məlumatlara inanırlar. Deməli, insan yumruğu ilə havanı kəsib hərəkətlə əməkdaşlığa, ümumi razılığa gəlməyə tərəfdar olduğunu deyirsə, yəqin ki, şifahi məlumatın məzmununa zidd olan aqressiv jestinə görə camaat ona dəqiq inanmayacaq.

Artıq XXI əsrdə ünsiyyət formaları genişlənmiş və yeni vasitələr inkişaf edərək ünsiyyət prosesini daha da genişləndirmişdir. Bu vasitələrdən biri də süni dillərdir. Süni dillərin yaranma tarixi XIX əsrə aiddir. Esperanto məşhur süni dillərdəndir. 28 hərfdən ibarət əlifbası olan bu dildə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, ünsiyyət zamanı isimlərin sonuna "o" hərfini, sifətlərdə "in" birləşməsini, feillərdə isə "i" hərfi artırılır [56, s.67].

Təbiətdə və cəmiyyətdə mövcud olan informasiya ötürmə vasitələrini nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlirik ki, insanın təbii dili unikaldır. Dil heyvan siqnalları, süni dillər, şərti siqnal sistemləri və bir çox qeyri-şifahi vasitələr, qrafika və musiqi ilə ötürülə bilən hər şeyi ifadə edə bilər, lakin bu vasitələrin heç biri dildə ötürülə bilən hər şeyi tam şəkildə çatdıra bilməz. Beləliklə, insanın təbii dili cəmiyyətdə məlumat ötürmənin ən təsirli və universal vasitəsi kimi çıxış edir.

II FƏSİL

ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ KOQNİTİV FUNKSİONALLIQ

2.1. Koqnitiv dilçilik haqqında məlumat

Müasir dövrdə elm və texnikanın olduqca inkişaf etməsi nəticəsində bəzən bu dövr “komputer əsri”, “texnologiya əsri” və s. adlandırılır. Surətlə dəyişən və yenilənən dünyada, görünür ki, bu yanaşma doğrudur. İnsan yaddaşında saxlanılaraq qorunan və istifadə olunan informasiyanın belə işlənmə ardıcılığı, onun düzgün və uyğun işlənməsi, beyində hansı şəkildə saxlanması və s. kimi məsələlər alim və tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. İnsani beynin bu funksiyada mükəmməl şəkildə işləməsi ona qarşı marağı daha da artırmışdır.

Məlumatı kodlaşdıran dil ilə beyin arasındakı əlaqənin tədqiq edilməsi komputer və dilçilik elmlərinin yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur.

İnsani beynin və insan analogiyasının əsas olduğu bu tədqiqatların nəticəsi və elmin sürətli inkişafı sayəsində hal-hazırda işlətdiyimiz mobil cihazların, müasir komputer və robotların və s. bir sözlə, süni intellektin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ancaq unutmaq olmaz ki, süni intellekt nə qədər inkişaf edərsə, etsin yenədə onu yaradan, proqramlaşdıran məhz insan beynidir. İnsana məxsus olan düşünmə qabiliyyəti, obyektləri fərqləndirmə, duyğuları hiss etmək və s. kimi bacarıqlar heç bir süni intellektdə yoxdur.

Beyin ilə dil arasındakı bu qarşılıqlı və sıx əlaqə yeni bir elm sahəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Yeni yaranan elm koqnitivizm adlandırılmışdır. Bu söz latın sözü olan “cognitive” sözündən olub mənası “dərək etmək”, “anlamaq”, “baş a düşmək” və s. kimi izah edilir.

Ümumiyyətlə, koqnitivizm termini son dövrlərdə daha çox yayılmışdır. Amma, bu o demək deyildir ki, bu elm sahəsi yarananadək dil və şüur arasındakı əlaqənin təhlilinə aid qeydlər, əsərlər yox idi.

Koqnitiv yanaşmanın dilə təsiri, tətbiqi üzrə bir çox əsərlər yazılmışdır ki, həmin əsərlərdə bu iki elm sahəsini bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır. Elə koqnitiv

dilçilikdə birdən-birə yaranmamışdır. Bu elm sahəsinin yaranması üçün lazım olan biliklər, həmin əsərlərdə qaldırılan problemlər, fikir və ideyalar ilə səsleşirdi. Bu əsərlərin yazılmasına keçən əsrin sonlarından başlanmışdır.

Dil hansı şəraitdə formalaşmasından asılı olmayaraq hər bir anlayışı, dərk etmə prosesini adlandıra bilər. Elə buna görə də dil dünyanı konseptuallaşdıran əsas vasitədir. Burada maraqlı bir cəhət vardır. Biz dilin köməyi ilə ətraf-ələmdən məlumat alır, informasiya qəbul edirik, həm də öz informasiyalarımızı cəmiyyətlə bölüşürük. Dilin bu anlama və bölüşdürmə funksiyası onun idrakla əlaqəsi nəticəsində yaranır.

Koqnitiv elm insani beyində mental prosesləri idarə edən ümumi prinsiplər haqqında elmdir [18, s 12].

Koqnitiv elm şüurun dərk edilməsində yeni addımlar atdı. Bununla belə, koqnitiv elmin daha tam şəkildə həll etməli olduğu bir sıra problemlər var. Bir ümumi məsələ idrakın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, koqnitiv dilçiliyin yaranması təkcə dilçiliyin tarixi ilə deyil, həm də daha geniş perspektivdə idrak tədqiqatlarının inkişafı və idrak elminin formalaşması ilə müəyyən edilmişdir. Şüur və zehnin işləmə mexanizmi sadəcə koqnitiv elmi deyil, ona qədər mövcud olan bəzi nəzəriyyələrində diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu nəzəriyyələrdən biri Freydin psixanalitik nəzəriyyəsidir ki, burada o qeyd edirdi ki, insanda şüur sistemi üç səviyyəli formada fəaliyyət göstərir. Freydin bu yanaşma tərzini öz dövründə çox qlobal hadisə hesab olunmuş və hətta psixoloji pozğunluq kimi problemlərin həll edilməsində güclü təsirə malik idi. Freydin yanaşması zaman keçdikcə öz dəyərini itirməyə başlamışdı. Hətta onun davamçıları onun irəli sürdüyü fikirlərdə dəyişikliklər edirdilər.

Freyd göstərmişdir ki, əslində insan şüuru 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissəni o, şüurlu ağıl adlandırmışdır. Burada şəxs şüurlu şəkildə müəyyən anlayış, cisim haqqında təsəvvürə malik olur. Məsələn, insanın oxuduğu universiteti tanıması, xatırlaması və s.

İkinci hissə isə şüurdan əvvəlki ağıl adlanır. Bu prinsip şəxsin müəyyən hadisəni xatırladığı zaman yaranır. Yəni, şəxs həmin an deyil də, keçmiş dövrdə olan prosesi xatırlayır. Bu proses zehnin fəaliyyətinin daha da intensiv işləməsini tələb edir. Freyd

üçüncü mərhələ kimi şüursuz ağı təklif edir. Burada biz əslində nələrinsə fərqiində olmuruq, amma müəyyən situasiya, müəyyən ardıcillıq daim zehnimizdə fəal olaraq qalır. Məsələn, şəxsin bulinqə məruz qalması onda dərin izlər buraxa bilər [36, s. 82]. Şüurun fəaliyyəti ilə bağlı digər bir yanaşma isə bihevizm nəzəriyyəsi idi. Bu nəzəriyyə psixanalitik yanaşmanı inkar edirdi. Onların fikrincə şüur və zehin tam şəkildə öyrənilməsi mümkün olmayan məhfumdur. Bunu elmi şəkildə ölçüb müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Bu yanaşma hər nə qədər yeni və fərqli fikirlərə malik olsa da, şüura və zehne əhəmiyyət verilməməsi bu nəzəriyyənin mənfi cəhəti idi. Lakin, onların davranış haqqında olan fikirləri elm aləmində bir yenilik idi. Elə buna görə də bu yanaşma təxminən 50-60 il müddətində diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, daha sonra koqnitivistikanın yaranması ilə zehni fəaliyyət və şüura aid məsələlərin daha qabarıq tədqiq olunması bu nəzəriyyənin bir qədər geridə qalmasına səbəb oldu.

Koqnitiv sahənin daha da irəliləməsi aşağıdakı amillərlə bağlıdır.

1. Davranış haqqında olan fikirlərdə zehni qabiliyyəti, şüuru dilin aktiv fəaliyyəti, ünsiyyət zamanı əhəmiyyətli hesab etməməsi;
2. Dərk etmə prosesini öyrənilməsi üçün elm və texnologiyanın olduqca inkişaf etməsi;
3. Kompüter və süni intellekt kimi texnikaların sürətli və çevik işləmə ardıcillığı [36, s. 96].

Bu elmin vəzifəsi biliyin təqdimatını və məlumatın ötürülməsi prosesinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Hazırkı dövrdə koqnitivizm deyəndə ilk bunlar nəzərdə tutulur:

1. İnsanın təfəkkür mexanizminin araşdırılması;
2. Müxtəlif kanallar vasitəsilə insanın qəbul etdiyi informasiyanın işlənilib hazırlanması prosesinin öyrənilməsi;
3. Dünyanın mental modelinin qurulması;
4. Müxtəlif çeşidli koqnitiv aktları təmin edən sistemin quruluşu;

5. Təbii dildə təqdim olunan insan və kompüter proqramı fikirlərinin başa düşülməsi və formalaşdırılması; mətni başa düşməyi və emal etməyi bacaran kompüter proqramı modelini yaratmaq;

6. Təfəkkür aktlarını təmin edən psixi proseslərin geniş spektri [18, s. 111].

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi koqnitivizmə obyekt vardır. Bu elm dil və beyin arasındakı əlaqələrin tədqiq edilməsinə yönəldiyi üçün koqnitivizmin obyektini dərk etməkdir. Yəni, dərk, idrak nəticəsində şəxs məlumatları anlayır, ifadə edir və ötürür.

Koqnitiv informasiya - insanın fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında bilikdir. Koqnitiv informasiyanın insan tərəfindən necə təsəvvür olunması, hafizədə saxlanması, biliyə çevrilməsi və davranışa təsiri maraqlıdır. Koqnitiv informasiya, ilk növbədə biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətni göndərən subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır [12, s. 15].

Həqiqətən də, insanlar heç zaman eyni idrak, dərk etmə bacarıqlarına malik ola bilməz. Məhz buna görə də istənilən bilik xarici aləmin hadisə və proseslərin idrak rekonstruksiyasıdır. Bu isə şəxsin öz təcrübəsi, biliyi, ehtiyacları əsasında həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, insanlar müəyyən şəkildə ünsiyyət qurmalı və bir-birini başa düşməlidirlər, yəni bir insanın idraki bilikləri digər insanlar tərəfindən anlaşılıb, dəyərləndirilməlidir. Biliyin koqnitiv aspektlərinin təsviri məhz ünsiyyət vasitəsilə əldə edilir.

Koqnitivistikanın yaranma tarixi XX yüzilliyin 50-ci illərinin ortalarından başlanır. Həmin vaxt ABŞ-da informatika nəzəriyyəsi haqqında simpozium çağırılmışdı. C. Miller bu simpoziumu koqnitivistikanın yaranma günü adlandırır. Təxminən həmin vaxtlar digər Amerika professoru C. Brünner koqnitiv (qavrama) proseslərin təbiəti haqqında ilk məruzələrini oxuyur. 1960-cı ildə C. Müller və C. Brünner birlikdə Harvard universitetində ilk koqnitiv tədqiqatlar mərkəzi yaradırlar. Lakin Azərbaycan dilçisi Əfqan Abdullayev yazır ki, "koqnitiv elm" terminin özü 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq informasiyanın insan tərəfindən mənimsəmə, toplama

və istifadə etmə proseslərinin tədqiq edildiyi sahəni ifadə etmək üçün işlədilməyə başlandı [18, s. 12].

Hər bir elm sahəsi sözsüz ki, biri digərinə təsir etmədən, bir-biri ilə əlaqə yaratmadan mövcud ola bilməz. Koqnitiv elmdə digər elm sahələri ilə sıx əlaqədədir. Bu elmlərə psixologiya, məntiq, fəlsəfə və s. kimi sahələri qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, koqnitiv elm bir çox elm mərkəzləri ilə əlaqədar olub əhatələndiyi üçün bu elmin mərkəzində bir sıra nəzəriyyələrdə yaranmışdır. “Psixoloji inandırıcılıq”, “Nevroloji planlılıq” və s. kimi nəzəriyyələri nümunə göstərə bilərik.

Zaman keçdikcə dildə yaranan yeniliklər koqnitiv elmdə də öz təsirini göstərir. Dilçiliyin müstəqil bir sahəsi olan koqnitiv dilçiliyin, hətta sadəcə koqnitiv dilçiliyin yox koqnitiv elmində son məqsədi şüurun fəaliyyətini tam şəkildə müəyyən edə bilməkdir.

Həmçinin, koqnitiv dilçiliyin digər elm sahələrindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, digər elm sahələri şüuru öz materialı sayəsində tədqiq etdiyi halda koqnitiv dilçilik şüuru dilin materialı vasitəsilə araşdırır.

Koqnitiv elmin yaranması ona qədər mövcud olan linqivistik hadisələrə qarşı fikirlərdə bir yenilik idi. Çünki artıq koqnitiv elm dilə sadəcə nəzəri yox, həm də praktiki cəhətdən baxır, onun təfəkkürlə əlaqəsini, istifadəsini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Ancaq digər yanaşmalar və koqnitivizmin bir ortaq cəhəti var idi ki, o da dilçiliyin obyektivi idi. Dil hadisələri və dil dilçiliyin obyektivi olaraq qalmışdı.

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi koqnitiv elmində özünə məxsus problemləri vardır. Bu problemlər aşağıdakılardır:

1. Şəxsin bilik növlərinin necə və hansı formada olması;
2. Bu biliklər təfəkkürdə necə qeyd olunur;
3. Şəxs yeni məlumatı necə əldə edir və onun istifadəsi necə aparılır.

Əbülfəz Rəcəbli “Koqnitiv dilçilik” kitabında koqnitiv dilçiliyin aşağıdakı istiqamətlərini göstərmişdir:

1. Kulturoloji istiqamət (koqnitiv dilçilik) - müxtəlif elmlərin məlumatlarına istinad edərək, konsepti mədəniyyət ünsürü kimi araşdırır. Belə araşdırmalar, əslində,

fərqləndirici tədqiqatlardır, istisnasız surətdə dilçiliklə bağlı deyil, ancaq dilçilər tərəfindən də icra oluna bilər.

2. Məntiqi istiqamət - konseptlər, məntiqi metodla onların dil formalarından birbaşa, bilavasitə asılılığı olmadan təhlil olunur.

3. Linqvokulturoloji istiqamət - konseptlərin dil vahidləri ilə tədqiqat aparır. Bu mədəniyyətin milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədə konseptlərin milli dil - mədəni ünsürləri kimi konseptlərin dil vahidlərini öyrənir.

4. Semantik-koqnitiv istiqamət - konseptlərin məzmununa daxil olmaq vasitəsi kimi, onları modelləşdirmə vasitəsi kimi dilin leksik və qrammatik semantikasını öyrənir: dilin semantikasından konseptlərə

5. Fəlsəfi-semiotik istiqamət- işarəviliyin koqnitiv əsası öyrənilir [18, s. 39-40].

Koqnitiv dilçiliyin əsas müddəalarından biri isə odur ki, şəxsin biliyi onun davranış, hərəkət və fəaliyyətinə, dil bilikləri isə linqvistik fəaliyyətinə təsir edir.

Koqnitiv dilçilik struktur təlimlərdən fərqli olaraq əsas diqqəti məhz milli "baxışlara" yönəldir. Təbii dillərdə "koqnisiya" anlayışına uyğun şəkildə danışan xalqların təfəkkürlərinin izlərini axtarmaq və tapmaq dil haqqındaki elmin əsas vəzifəsinə çevrilir [13, s. 40].

Dilin aktiv fəalliyəti nəticəsində şəxsin hərəkət və davranışı ilə birlikdə onun koqnitiv aləmi tədqiq olunur. Yəni koqnitivizmin vacib müddəalarından biridə şəxsi məlumatı aktiv şəkildə dərk edən, anlayın və idrakı fəaliyyət zamanı alqoritmləri, planları, cədvəlləri, proqramları lider tutan qüvvə kimi tədqiq etməkdir. Şəxsin idrakı fəaliyyəti, onun cisimləri qavraması və əməliyyatı yadda saxlaması koqnitiv alimlərin maraq mərkəzində olmuşdur.

Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavranılması, təsnifatı və dərk edilməsi proseslərinin necə həyata keçirildiyini, biliklərin necə toplandığını, hansı sistemlərin müxtəlif növ informasiya fəaliyyətini təmin etdiyini başa düşməkdən ibarətdir.

Koqnitiv dilçiliyə marağın artması onunla bağlıdır ki, bu istiqamət bizi əhatə edən dünyanı dil kateqoriyalarının xüsusiyyətləri prizmasından, eləcə də dil vahidlərinin uyğunluğu və istifadəsindən dərk etməyə kömək edir.

Koqnitiv dilçilik müasir dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi koqnitiv elmdən yaranmışdır. Həmçinin şüurun öyrənilməsi, koqnitiv dilçiliyin və koqnitiv elmin ümumi mövzudur.

Koqnitiv fəaliyyətin sonunda şəxsin dünya barəsində nəyi anladığı, necə düşünüb dərk etməsi və s. bu kimi məsələlərin məcmusu formalaşır. Bir sözlə, şəxsin dünyanı və cəmiyyət daxilində özünü anlayarkən işarə və simvolları hansı formada istifadə etməsinin müəyyən olunması dilçiliyin fərd və cəmiyyəti tədqiq edən digər fənlərlə əlaqələnməsinə gətirib çıxardı. Yəni koqnitiv dilçilik dilçiliyin sərhədlərindən kənara çıxaraq psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə, məntiq və s. kimi elmlərlə əlaqəyə girir.

Beləliklə, bir neçə fənnin qovuşuğunda meydana gələn koqnitiv yanaşma və eyni zamanda süni intellekt modeli yaratmaqla bağlı cəhdlər, bu cür tədqiqatın ayrılmaz və üzvü hissəsi kimi baxılır, bu isə başqa koqnitiv strukturlarla və proseslərlə-qavrayış, təfəkkür, diqqət, yaddaş və s. ilə bağlıdır [1, s. 51].

Koqnitiv dilçiliyin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən aydın olmuşdur ki, bu elmin müxtəlif yanaşma və perspektivləri məqsəd və vəzifələrin dəqiqləşməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, koqnitivizmin yarandığı dövrdən tədqiq olunub araşdırılması bu sahənin elm aləmində öz sözünü deməsinə imkan vermişdir.

Koqnitiv dilçiliyin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dünyanın dərk olunması və başa düşülməsində dilin rolunun öyrənilməsi;
2. Dünya haqqında informasiyanın alınması, işlənməsi və nəql olunması prosesində dil bilikləri rolunun araşdırılması;
3. Biliklər kateqoriyalarının konseptuallaşdırılması prosesinin dərk olunması və dilin kateqoriyalaşdırılmasının və mədəniyyət konstantlarının konseptuallaşdırılmasının vasitə və üsullarının təsviri;
4. Konseptləri təşkil edən universal konseptlər sistemini təsvir etmək;
5. Dünyanın dil mənzərəsini araşdırmaq [18, s. 36].

Hər bir vəzifənin həyata keçirilməsi koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindəndir

Koqnitiv dilçilik tərəfdarları belə hesab edirlər ki, dil avtomatik bir sistem deyildir. Dil dərk etmə, idrak ilə birbaşa bağlıdır. Dil sistemi və onun göstəriciləri şəxsin həyat təcrübəsi, ümumiyyətlə mövcud olan biliklər, məlumatların təhlili və s. birbaşa şəxsin dilinə, ünsiyyətinə təsir edir.

F.Y. Veysəlli “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” kitabında qeyd edir ki, M. Şvarsa istinad edərək, koqnitiv dilçiliyin mahiyyətini və həddlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilər:

- İnsanın davranışı mental strukturların və prosedurların mürəkkəb sistemlə müəyyənləşir ki, bu da spesifik və ümumi prinsiplərə əsaslanan bir neçə yarım sistemə bölünür.

- Dil koqnitiv sistem olaraq mücərrəd, beyində fizioloji bazisdən yuxarı səviyyədə mental fenomen kimi xüsusi qaydalar şəklində təsvir oluna bilər.

- Koqnitiv dilçilik nə fiziki, nə də son dərəcə dəqiq funksional istiqamətli elm kimi müəyyənləşə bilməz, olsa-olsa o, hər iki tədqiqat aspektinin perspektivlərini birləşdirir ki, bununla da dilin neyropsixoloji reallığına uyğun gəlir [25, s. 29].

Koqnitiv dilçiliyin əsas istiqaməti dil, şüur və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibəti, əlaqəni öyrənmək və tədqiq etməkdir. Dil və şüurun münasibətini öyrənən alimlər ilk əvvəl dil və zehni-şüuru ayrı-ayrı şəkildə tədqiq etmişdirlər. Sonra onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmişdirlər. Müəyyən dildə danışan, cümlə qurmağı bacaran şəxs həmin dilin məna və səs sistemini qavramağı bacarmışdır. Bu dili, onun qrammatikasının dərk olunmasında şəxsin zehni fəaliyyəti əhəmiyyətli rol oynayır.

Koqnitiv dilçiliyin digər idraki mövzu və fənlərdən fərqli olaraq şəxsin təfəkkürünə aid olan əməliyyatları, dərk olunma quruluşunu və s. dilə tətbiq edilən hesab edir. Koqnitiv elm daxilində bir sıra fənlər birləşdirdiyi və onlarla əlaqədə olduğu kimi bu elmin müxtəlif sahələrində birləşərək başqa elm sahələrinə təsir edə bilər.

Koqnitiv dilçiliyin fundamental prinsipləri arasında N.N. Boldırev aşağıdakıları əsas olaraq müəyyən etmişdir:

1. Antroposentrizm prinsipi-dilin təşkilində və istifadəsində insanın aparıcı rolunun tanınması;
2. Tədqiqatın fənlərarası xarakteri-dilin idrak mövqeyindən öyrənilməsində müxtəlif elmlərin nailiyyətlərindən istifadə olunması;
3. Dilin idrak qabiliyyəti kimi dərk edilməsi ilə yanaşı insanın digər idrak qabiliyyətləri;
4. Koqnitiv kontekstdə dil vahidlərinin çoxsəviyyəli mənaları;
5. Linqvistik konseptuallaşdırma və təsnifat proseslərinin səviyyəli xarakteri ;
6. Struktur və funksional bütövlük prinsipi-koqnitiv dilçilikdə dil və nitqin vahid tədqiqat obyektini kimi nəzərə alınması [62, s. 30].

2.2. Verbal ünsiyyətin koqnitiv aspektləri

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi koqnitiv elmində özünəməxsus əsas anlayışları, vahidləri vardır. Bu anlayışlar və onların izahı nəticəsində biz koqnitiv elmi və onun strukturunu daha ətraflı şəkildə anlayacağıq. Koqnitiv dilçiliyə aid qeyd olunan hər bir anlayış digərinin yaranması üçün xüsusi rol oynayır. Bu anlayışlara eyni zamanda koqnitiv elmin terminlərində deyilir. Bir sıra anlayışlardan bəzilərini aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirək:

Bilik, konseptuallaşma, koqnisiya (qavrama), dünyanın dil mənzərəsi, koqnitiv bazası, konsept, konseptsfər və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışların hər biri insanın koqnitiv fəaliyyəti ilə bağlı olur [18, s. 19]. Bu anlayışlar üçün bəzi oxşar xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Bu anlayışlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olur.
2. Təsəvvür olunmayan məfhumlardır.
3. Hər biri insan şüuru, təfəkkürü ilə əlaqəlidir.

Yuxarıdakı terminlərdən koqnitiv elm üçün vacib olanlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Bilik anlayışı - şəxsi və ya kənar faktorları nəzərə alaraq doğru hərəkət və fikrə söykənən faktlar məcmusudur. Petirim Sorokin biliklərin üç növünü qeyd etmişdir.

O, bilikləri adi, elmi və intuitiv həqiqət olaraq müəyyən hissələrə bölmüşdür. Bu biliklər hər biri ayrılıqda natamamdır, onlar cəm halında, yəni bütöv olduğu zaman tamam olacaqdır. D.V.Viçev və V.A.Ştoff biliklərin adi və elmi olaraq hissələrə bölünməsinə öz məqalələrində faktlarla göstərmişdirlər. Onlar müəyyən etmişdir ki, adi bilik elmi bilikdən şəxsin təcrübəsinə, baş vermiş hadisənin vacibliyinə, hadisənin yaranma yerinə və s. məsələlərə görə fərqlənir [18, 19-20].

Çox zaman bilik və gerçəklik sözləri sinonim kimi götürülür. Ancaq əslində bilik reallıqdır. Biliyin növləri haqqında bayaq ətraflı məlumat verdik. Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, bilik məhz anlayışla birbaşa bağlıdır. Şəxsin anlayış və təcrübəsi irəllədikcə onun biliyidə artır.

Daim öyrənən və inkişaf edən insani beyində biliklər günü-gündən daha çox artır. Beləliklə, şəxsin koqnitiv və idrakı fəallığı artır.

Ağıl-şəxsin məsələni anlayıb, faktorlar arasındakı fərqlilikləri müəyyən edib, idrak etməsi prosesidir. İdrak sayəsində şəxs bilikləri qəbul edir, onları ayırd edib fərqləndirir və nəticədə özünün məqbul hesab etdiyini doğru zənn edir [18, s. 19].

Şüur daim hərəkətdədir. Onun hərəkəti şəxsə yeni dərk və idrakın yaranmasına səbəb olur. Şüurun belə davamlı olaraq dəyişməsi şəxsin hərəkətlərinə birbaşa təsir edir. İnsan bu düşüncələri ağılı vasitəsilə idarə edir.

Ağılın mövcudluğu və forması barədə çoxlu fikirlər mövcuddur. Bəziləri onun fiziki, bəziləri isə mücərrəd bir anlayış olduğunu söyləyir. Məhz bu yerdə elə ağılı beyin ilə də müqayisə edirlər. Çünki beyin bir tərəfdən fiziki, bir tərəfdən isə mücərrəd bir anlayışdır.

Ağıl haqqında koqnitiv elmdə zehnin modulluğu adlandırılan fərziyyə mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə ağıl sonradan yaranmır, o anadan gəlmə insanda mövcuddur. Bu mövcudluq modellər üzrə qurulmuşdur. Ağılın belə modullar üzrə təsnifatı bir çox alim tərəfindən təsdiqlənmişdir. Bu alimlərdən biri də Jerry Fodordur. Fodor bu məsələyə "Ağıl modulluğu" kitabında toxunmuşdur. Fodor burada qeyd etmişdir ki, ətraf-ələmdən dərk olunan hər bir varlıq ilk öncə şəxsin duyğu üzvləri vasitəsilə qəbul edilir. Daha sonra hər bir anlayış və fakt izah edilə bilən koda çevirilir.

Həmçinin, Fodor ağılın modulluğuna aid əlamətləri müəyyənləşdirmişdir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

- Modullar bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir, onlar bir-biri ilə əlaqələndiyi üçün başqa əsas vahidlər modulların yaranmasında iştirak etmir.

- Modullar anadan gəlmə yaranır, yəni, genetikdir.

- Modullar müəyyən məlumatın, informasiyanın olması ilə yaranır

Kateqoriyalaşdırma - Kateqoriyalaşdırma oxşar, uyğun və ya fərqli olan obyektlərin, cisimlərin müəyyən qruplara bölünməsidir. Kateqoriyaya ayırma zamanı cisim və hadisələr müəyyən təsnif edilərək təhlil olunur. Yəni, kateqoriyalaşdırma özü idrakla birbaşa bağlıdır. Məhz kateqoriyalara bölünmə zamanı müəyyən cisimləri uyğunlaşdırmaq insani şüurun ən vacib funksiyalarından biridir.

Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalara ayırma aşağıdakı kimi başa düşülür:

1. Cisim və hadisələrin kateqoriyaları və onların adları haqqında bilik;

2. Obyektlərin və hadisələrin konkret məkana aid edilməsi prosesi və onlara müvafiq adlar verilmiş kateqoriyalar [57, s. 78].

İnsan şüuru həqiqətləri başa düşdükdən sonra həmin anlayışları müəyyən kateqoriyalara uyğun fərqləndirir. Şəxsin təfəkkürü sayəsində reallığın təsnifatını müəyyənləşdirən insan şüuru hissələrin fərqliliyini və formalarını təsnif edir və beləliklə anlayışlar kateqoriyalara daxil edilir.

Şəxsin şüurunda müəyyən olunan kateqoriyalar ümumi və xüsusi əlamətlərinə görə fərqləndirilir.

Məfhumların şüurda bu formada kateqoriyalara bölünməsi məsələsi dilçilik üçün yeni bir hadisə deyildir. Kateqoriyalara bölünmə dilin köməyi ilə baş verir. Məhz buna görə də bu bölünmə dilçiliklə sıx bağlıdır.

Kateqoriyanın necə yaranması və təşkil olunmağı barədə sual yarana bilər. İlk öncə təsəvvür zamanı zənn oluna bilər ki, kateqoriya gerçəkliyin özündə qurulub və təfəkkürümüzdə bu sadəcə canlanır. Yalnız qeyd etmək lazımdır ki, kateqoriyalar xarici aləmdə müəyyən olunmur. Kateqoriya insanın dünyanı dərk etdikcə şüurda məfhumları ayırd etməsi nəticəsində yaranır. Ona görə də kateqoriya koqnitiv elmlə sıx əlaqəlidir.

Verballaşdırma prosesini, təcrübəni və onun şərhini, yəni gələcək xəbərin (məlumatın) təşkili haqqında müddəanı bu gün bir çox koqnitiv elm nümayəndələri bəyənir. Məsələn, Bu müddəa U.Çeyfin bir çox işlərində qırmızı xətt kimi keçir. O, qeyd edir ki, verballaşdırma prosesi ümumi görünüşündə üç tipə bölünə bilər:

1. Danışan necə isə öz fikirləşdiyi xəbəri hazırlayır;
2. Öz həmsöhbətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır (onun vəziyyətini, indiki anda fikrinin aktiv olmasını, onun təcrübə və maraqlarını və s.);
3. Nəhayət, ona uyğun dildə özünün təsvirinə diqqət yetirir (bu və ya digər sintaktik konstruksiyalar və s.) [1, s. 59].

Koqnisiya - Bu anlayış özündə təkcə bilik, idrak, ağıl, yaradıcılıq, problemlərin həlli, əlaqələndirmə, təsəvvür, xəyal və s. deyil, həmçinin xatırlamaq, yada salmaq, diqqət etmək və s. kimi məsələləri də özündə cəmləşdirir [18, s. 20-21].

Göründüyü kimi, koqnisiya bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirə bildiyi üçün geniş bir anlayış hesab olunur.

Koqnitiv dilçiliklə əlaqədar olan mövzu və əsərlərdə son dövrlərdə mentalitet termininə tez-tez təsadüf olunur. Bu termin 1990-cı ildən etibarən əsərlərdə, lüğətlərdə işlənməyə başlanmışdır. Mentalitet ifadəsinin altında xalqın düşüncə tərzi, təfəkkürü, anlayış xüsusiyyətləri və s. nəzərdə tutulur. Milli mentalitet daha geniş məfhumdur. Belə ki, bu zaman fərqli-fərqli millətlərdən olan insanların eyni vəziyyəti, predmeti fərqli formalarda dərk etməsindən bəhs olunur.

Konsept - Bu termin ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində işlənmişdir. Konsept haqqında danışan zaman qeyd etməliyik ki, konsept haqqında tam, vahid bir tərif yoxdur. Dilçilər ona müxtəlif mövqələrdən yanaşmış və müxtəlif təriflər vermişdirlər. Bu təriflərdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

"Konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin ya beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir".

"Konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərk olunan tipikləşmiş fraqmentlərin mental strukturudur".

Konseptin yaddaşın deyil, düşüncənin (təfəkkürün) vahidi ol söyləyən Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, onun əsas vəzifəsi düşüncə prosesini

temin etməkdir. Konsept informasi masini yanı saxlayır, ancaq onun yaddaş vahidi olmasını hələ sübut etmək lazımdır.

Konsept haqqında dəqiq tərifin olmamağının bir cəhəti ona görədir ki, konsept mücərrəd, psixi məfhumdur. Belə ki, o müşahidə olunmur. Məhz buna görə də bu məfhumla hər bir alim öz perspektivindən yanaşır və nəticədə müxtəlif təriflər yaranır.

Konsept bir növ şüuraltı kimi çıxış edə bilər. Gördüyümüz, yaşadığımız təcrübələrin məcmusu konseptlərdə formalaşır. Hər bir kəs individual olduğu kimi onun şüuru, düşüncəsində fərddir. Beləliklə, konsept rəngarəngliyi yaranır.

Şəxs yeni anlayışları öyrəndikcə, onları seçib fərqləndirib dərk etdikcə həmin məfhumla qarşı şəxsə yeni-yeni konseptlər yaranır.

Konseptin məzmununa cisim, cismin xüsusiyyətləri, şəxsin təsəvvüründə mövcud olan informasiyalar və s. aid olur. Bir sözlə, anlayış və ya cisim haqqında olan bütün əsas xüsusiyyətlər konseptdə öz əksini tapır. Həmçinin predmetin əsas məlumatlarından əlavə onun mədəni xüsusiyyətlərində konseptdə öz əksini tapır.

Dilçi E. Priyev qeyd edir ki, konsept koqnitiv dilçiliyin əsas termini olmaqla bərabər həm də dil vahidlərinin inkişafı koqnitiv bazada baş verir. Həmin koqnitiv baza isə müasir səviyyədə başa düşülür, ancaq bəzi zamanlarda başa düşülməyə, anlaşılmağa bilər. Lakin koqnitiv bazanın anlaşılmazlığı olduqda belə bu onun mövcudluğunu inkar edə bilməz [13, s. 108].

Şəxsin cisim və hadisələri dərk etmə prosesində əsas anlayışlar konseptuallaşdırma və kateqoriyalara ayırma anlayışıdır. Şəxsin idrak fəaliyyəti dünyayı, ətraf mühiti anlamağa, dərk etməyə və nəticədə bacarıqları formalaşdıraraq əldə olunan bilikləri inkişaf etdirməyə istiqamətlənmişdir. Beləliklə, şəxs əşya və predmetləri fərqləndirib, seçməyi və təhlil etməyi bacarır. Həmin predmetlər ilk öncə təsnif olunmalıdır, təsnifat nəticəsində anlayışlar ya ümumiləşdirilib konseptuallaşdırılır, ya da ki, müəyyən kateqoriyalara bölünür. Nəticə etibarilə hər ikisində predmet zehni fəaliyyətdə öz mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur.

Sevinc Şükürlü “Konsept” məfumu və müxtəlif yanaşmalar adlı məqaləsində qeyd edir ki, şəxsin düşüncəsində konseptlər aşağıdakı vasitələrin köməyi ilə yaranır.

1. duyğu təcrübəsi- hissiyyat üzvləri vasitəsilə dünyanın dərk;

2. praktiki fəaliyyət təcrübəsi;
- 3 elmi fəaliyyət təcrübəsi;
- 4.düşünmə fəaliyyəti təcrübəsi;
5. verbal və qeyri-verbal ünsiyyət [23, s. 128].

Qeyd edək ki, tədqiqatın “Sorğu” hissəsində konseptin yaranması ilə bağlı sorğu təşkil olunmuş və çıxan nəticələrin statistikasını göstərilərək təhlil olunmuşdur.

Bizcə, konseptin bu şəkildə işlənməsi yaxudda bəzilərinin fəallığının daha çox artması xalqın, millətin yaşadığı situasiya və ərazidən asılıdır. Məsələn, bir çox xalqlarda tez-tez təsadüf edilən əşya və məfhum üçün müxtəlif fikirlər səsləndirə bildikləri kimi, az təsadüf olunan əşya haqqında isə geniş konsept yaratmaq mümkün deyildir.

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, alim tədqiqatçıları maraqlandıran məsələlərdən biri də konseptin quruluşudur. Onun necə quruluşa malik olmağı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur:

Konseptin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- 1) konkret-hissi obraz;
- 2) sxem;
- 3) anlayış;
- 4) prototip;
- 5) freym;
- 6) ssenari (skript);
- 7) geştalt [23, s. 159-160].

1) *Konkret hissi obraz* - təfəkkürümüzdə mövcud olan məfhumun, əhvalatın əksidir. Məsələn, tələbə üçün universitetin təsviri, sinif və otaqların təsviri və s.

2) *Sxem* - Sxemlər ideallaşdırma, abstraksiya, dil topologiyası kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Sxem zamanı hər hansı obyektin, səhnənin təsəvvürü yaradılır. Bu təsəvvür zamanı anlayışın xüsusi əlamətlərinin vurğulanması nəticəsində ideallaşdırma yaranır. Abstraksiya isə ideallaşdırmanın əksi kimi izah olunur. Əgər ideallaşdırmada predmetin əsas hissələri vurğulanırdısa, abstraksiyada digər sahələrin mücərrədləşdirilməsindən söhbət gedir. Lakin, unutmaq olmaz ki, hər

bir sxem nə qədər geniş və əhatəli olsa da, həmin vəziyyəti tam şəkildə ötürə bilməz. Sxemdə izahı olmayan anlayışlar, məfhumlar məlunatı ötürən tərəfindən beyində saxlanılaraq izah olunur.

3) *Anlayış* - anlayışın əhəmiyyəti, onun mənalı formalarında, obrazda, anlayışda və simvolda aşkarlanır.

M.V.Pimenova qeyd edir: İnsanın xarici və daxili aləmin cisimləri haqqında bildiyi, inandığı, təsəvvür etdiyi şeylərə anlayış deyilir.

Anlayışın bir sıra təhlilləri vardır. Hələ ilk təhlillərə keçən əsrdən başlanmışdır. Anlayışın müxtəlif formaları var, məsələn, idrak, sənət, bədii və s.

Anlayış fərdi və ümumi səciyyə dayışa bilər. Fərdi anlayış təkrarolunmazdır. Ümumi anlayış isə xalqın, millətin, müəyyən qrup əhalinin düşüncə tərzini əks etdirir.

Çox zaman məna ilə anlayış terminləri qarşılaşdırılır. Lakof qeyd edir ki, məna bizim üçün mənalı olandır. Əslində heç bir şeyin öz-özlüyündə, təkbaşına mənası yoxdur. O qeyd etmişdir ki, məna müəyyən növ varlıqların bir mühitdə hansı formada fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədardır [53, s. 117].

Məna və anlayış arasında bir sıra fərqlər vardır. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

- Məna anlayışı təşkil edən idrakı xüsusiyyətləri çatdırsa da, məna həmişə anlayışın tərkib hissəsidir.

- Məna lüğətlərdə öz təsdiqini tapmış formada leksikoqraflar tərəfindən qeyd olunur

Müəyyən əşya və hadisəni dərk etməyimiz üçün ilk öncə həmin cismin anlayışını müəyyənləşdirməyimiz lazımdır. Bəzən ola bilər ki, eyni cisim və hadisələr insanlar arasında fərqli şəkildə anlaşılın. Buna səbəb isə həmin insanların müxtəlif təfəkkür və düşüncəyə malik olmasıdır.

4) *Prototip* - müəyyən anlayışda, şəxslər içərisində ən uyğunun seçilməsidir. Prototiplər müxtəlif ola bilər. Prototiplər birbaşa şəxsin şüuru ilə bağlıdır. Zehni fəaliyyət sayəsində şəxs təhlil prosesi aparır və situasiyaya, mövqeyə görə ən uyğununu seçir. Fikirlərdə bəzən prototip ola bilər. Müəyyən fikir və ya əsasları şəxs öz mövqeyinə aid, doğru hesab edə bilər.

5) *Freym* - çoxtərkibli konseptdir, məfhumlar haqqında biliklərin məcmusudur.

Dilçilik ədəbiyyatında freymin bu xüsusiyyətləri seçilir:

a) freymlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı nüfuzu (bir-birinə keçməsi); freymlər bir-birindən təcrid olunmur, öz aralarında sıx qarşılıqlı təsirdə olur;

b) insanın freymin istənilən hissəsinə diqqəti cəlb etmək imkanı;

c) freymin ideal xarakteri-freym obyekt və situasiyanın “nümunəvi” mənzərəsini inikas etdirir; bu, insanın gerçəklikdə işi olduğu, iş gördüyü bilavasitə müşahidə olunan situasiya izahat vermək üçün hansısa hesabat başlanğıcı olur [18, s. 171-172].

Freymin insan şüurunda obyekt və hadisələrin əhatəli, ətraflı şəkildə yerləşməsidir. Günlük həyatımızda bir çox insanlarla ünsiyyətdə, söhbətdə oluruq və beynimiz hər detalı müəyyən etməkdə, aydınlaşdırmaqda heç bir çətinlik çəkmir. Bu müəyyənləşdirmə, seçmə bacarığı freymlər vasitəsilə əldə edilir. Bir cisim ilə qarşılaşdıqda, həmin obyektin xırdalıqlarına qədər müəyyən edə bilirik. Məsələn, yeni bir çanta gördükdə onun quruluşu, rəngi, ölçüsü və s. kimi hissələr freymə nümunə ola bilər.

6) *Ssenari* - Ssenari məzmununda müəyyən hadisələrin inkişafı, dinamikası, hərəkət sxemi olan sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, insanın ömür yolu, keçdiyi mərhələlər bir ssenari nümunəsidir [18, s. 167].

7) *Gestalt* şüurda fərdi hadisələrin müxtəlifliyini təşkil edən mürəkkəb, vahid funksional psixi strukturdur. Geştalt (19-cu əsrin sonlarında avstriyalı sənətsünas H.Ehrenfelsin termini) şəhəvətli və rəasional elementləri birləşdirən, eləcə də nümayiş etdirilən obyekt və ya hadisənin dinamik və statik aspektlərini birləşdirən vahid obrazdır.

Geştalt keçən əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Geştalt nəzəriyyəsinə, əsasən, anlayışın bütövləri hissələrinin ümumi cəmindən daha çoxdur. Bu bütöv hissə isə geştalt adlanır. Geştaltlara qavrayış və öyrənmə sahəsində təsadüf olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, geştalt obyektiv deyildə, subyektiv təsvirə istinad edir. Yəni, öyrənmə və qavrayışı tədqiq edərkən geştaltı müəyyən etmək üçün insanlara suallar verərək onları müşahidə edir və şəxsin subyektiv fikrini, reaksiyasını əsas götürürlər.

Beləliklə, bizə aydın olur ki, geşaltlar çox geniş və mürəkkəb struktura malikdir. İnsan koqnisiyasının fəaliyyəti və fikirlər bir-birilə əlaqələndirməsi nəticəsində yeni geşaltlar yaranır və şəxsin həm bilik, həm də informasiya bolluğu artır.

Geşatlı haqqında tədqiqatlar edilən zaman onun işləmə mexanizmini beynin əsas qatlarında necə yaranması, formalaşması və s. kimi məsələlər əsas götürülmüşdür. Beynin belə işləmə funksiyası fizikada güc qüvvəsinin mexanizmi ilə qarşılaşdırılır. Belə ki, necə güclü cəzb etmə sayəsində ətrafda mövcud olan cisim və kiçik qüvvələr maqnit gücs vasitəsilə cəzb olunacaqdır. Belə cəzb olunma fizikanın əsas qanunlarından biridir.

Beyin vasitəsilə qavranılan cisim və hadisələrdə eyni bu proses ardıcılığı ilə baş verir. Beyin həmin anlayışın ilkin mexanizmini, strukturunu saxlayır, ümumiləşdirir. Bu sistem içərisindəki məfhumlar isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Beləliklə, geşaltın ümumiləşdirici xarakteristikası onda müəyyən anlayışların toplanması və cəmlənməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, geşalt burada konseptual mövqedə dayanır. Şəxsin bilik və düşüncələri geşatlılarda ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunur.

Koqnitiv dilçiliyin ən mühüm anlayışlarından biri də konseptsferdir, yəni vahidləri konseptlərdən ibarət olan bilgiler sahəsidir. Bu termini ilk dəfə MDB məkanında akad. D.S.Lixaçev (1906-1999) işlətmişdir. Bu müəllifə görə, konseptsfer millətin konseptlərinin məcmusudur və dildə danışanların konseptlərinin bütün potensiaları ilə əmələ gəlir. Millətin mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyatı, incəsənəti, tarixi təcrübəsi, dini nə qədər zəngin olarsa, onun konseptsferi də o qədər zəngin olar [25, s. 33].

Hər bir xalqın öz konsepti olduğu kimi xalqın konseptsferi də fərqli və rəngarəngdir. Bəzən dilçilikdə mentalitet və konseptsfer anlayışı eyniləşdirilir. Lakin, bu düzgün hesab olunmur. Düzdür bu anlayışlar bir-biri ilə çox yaxındır. Xalqın mentaliteti coğrafi, siyasi vəziyyətlərə görə dəyişdiyi halda konseptsfer isə şəxsin düşüncə, təfəkkür, idrak səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Konseptsferin təhlili və müəyyənləşdirilməsi dilçilikdə maraq doğuran sahələrdən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, konseptsferlər konseptlərin ümumi məcmusudur. Yəni konsept dəyişdikcə konseptlərdə dəyişir.

Koqnitiv dilçiliyin vacib elementlərindən biri də dünyanın dil mənzərəsi anlayışıdır. Dünyanın dil mənzərəsi şəxslə onu əhatə edən ətraf aləm haqqında, dil və düşüncə arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətdə mövcud olan bütün dillərin özünəməxsus xüsusi bir rəngi, mənzərəsi var. Bu dillər nə qədər müxtəlif və rəngarəng olsa da, onlar bir-biri ilə əlaqədirlər. Dünyada mövcud olan dillərdə həmçinin, öz işləkliyinə görə sıralanır. Bu sıralamanı yaradan, genişləndirən sözsüz ki, həmin dilin daşıyıcısıdır.

Dil mənzərəsi dünyanın dərk olunması üçün bir açardır. Bir sözlə, dünyanın, ətraf aləmin əks olunmasında dil xüsusi mövqe tutur. Söz, ifadə, söz birləşmələri, cümlələr və s. dünyanın dil mənzərəsinin ifadə vasitəsidir. Aydın ki, dil millətin düşüncə və əqlindəki məlumat və informasiyaları əhatəli şəkildə təsvir edə bilmədiyi üçün bu mənzərənin bir qədər əskik olduğu hesab olunur.

"Dünyanın dil mənzərəsi" məlum dilin bütün məcmusu halına gətirilmiş bütöv konseptual məzmunudur [27, s. 73].

Aydın olduğu kimi, dünya nə qədər geniş və müxtəlifdirsə, bir o qədər rəngli və çoxlu sayda dil mənzərəsinə malikdir. Bu dillər öz milli-mədəni məkanı cəhətindən bir-birindən fərqlənirlər.

Dünyanın dil mənzərəsindən danışarkən onun əslində linqvistik tədqiqatını aydınlaşdırmaq lazımdır. Linqvistik tədqiqat zamanı dilin təsvirinə, dildə mövcud olan anlayışlara və onların necə sıralandığına diqqət yetirmək lazımdır. Ancaq bu tədqiqat linqvistik çərçivədən kənara çıxaraq həm də anlayışın konseptual mənzərəsinin təsvirinə çevrilir. Məhz dünyanın linqvistik mənzərəsini tədqiq edən zaman ilk öncə araşdırmalı məqamlardan biri həmin dilin fərqli dillərlə müqayisə olunmasıdır.

Dünyanın dil mənzərəsinin təsvirinə bunlar daxildir:

- dilin dil paradıqlarında inikas edən "gerçəkliyin üzvlən məsinin təsviri (leksik-semantik, leksik-frazeoloji və struktur sintaktik qrup və sahələr)";
- dil vahidlərinin milli spesifik mənalarının təsviri (müxtəlif dillərdə oxşar mənalarda hansı semantik fərqlər aşkarlanır, dil sistemində olmayan vahidlərin (lakun) aşkara çıxarılması);

- endemik vahidlərin (müqayisə edilən dillərdən yalnız birində aşkarlanan) aşkara çıxarılması [18, s.133].

Göründüyü kimi, bu dil vahidlərinin belə təsviri və təhlili dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasını və strukturunu təşkil edir.

"G.Sepir və B.Uorf belə iddia edirdilər ki,şəxs ətraf aləmi öz ana dili çərçivəsində görür,anlayır və dərk edir. Bir sözlə, müxtəlif dillər müxtəlif aspektlər yaradır. Həmçinin, fərqli müxtəlif dillərdə danışmaq bu dillərdə danışan şəxsin şüur və düşüncəsinə təsir edir.Beləliklə,həmin insanlar fərqli düşüncə tərzinə malik olurlar. Daha sonra isə B.A.Serebrennikov bu iddianı tənqid etmişdir. O bildirmişdir ki, bu yanlış məlumatdır. Dillər fərqli düşüncələr yaradaraq fərqli dünya mənzərələrinin yaranmasına səbəb ola bilməz. Dil yalnız xalqın mədəniyyəti, dəyərlərinə, adət-ənənələrinə xüsusi rəng verərək onu adlandırır [27, s. 73-74].

Stereotip anlayışını ilk dəfə 1922-ci ildə U.Sippman işlətmişdir. Y.Y.Proxorovun fikrincə, stereotip, hər şeydən əvvəl, adi, "sadələvh" şüur baxımından gerçəklik və ya onun ünsürü haqqında müəyyən təsəvvürüdür. Bu anlamda dilin hər hansı vahidini stereotip kimi, stereotip obraz kimi qəbul etmək olar. Amma yaxşı olardı ki, bu vahid ünsiyyət nitqində tezlik şəklində, verilən mədəniyyət situasiyası üçün standart kimi reallaşa idi. Məsələn, bal arısı = zəhmətkeşdir, eşşək = axmaqdır, keçi tərsdir, dahi – Nizamidir [18, s. 173-174].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, streotiplər xalqın, millətin zaman-zaman yaddaşında hopub qalan, daha sonra başqa insanlara ötürdüyü bir düşüncədir. Eyni fikirlər, düşüncələr qəlibləşmiş şəkildə bir insandan digərinə ötürülür və streotiplər yaranır. Streotiplər həm müəyyən xalq arasında, həm də bütün dünya millətləri arasında da mövcud ola bilər.

Beləliklə, dünyanın koqnitiv mənzərəsi mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilmiş şüurun anlayış sferasının və stereotiplərinin birləşməsidir. Fərdin şüurunda dünyanın idrak mənzərəsi sistemlidir və fərd tərəfindən ətraf aləmi qavramasına təsir göstərir. Bu qavrama isə zamanla fərdin yeni informasiyalar qəbul etməsi, öyrənməsi nəticəsində genişlənir.

Koqnitiv dilçiliyin anlayışlarının hər biri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdikdən sonra onların mahiyyəti və rolu tədqiq olunmuşdur. Bu anlayışların hər biri verbal ünsiyyət zamanı yaranan aspektlər hesab olunur. Bu iki elm arasında müxtəlif fərqlər mövuddur. Dissertasiya işində də qeyd olunduğu kimi, ünsiyyət qədim tarixə malikdir. Koqnitivizm isə nisbətən gec yaranan bir sahədir. Ancaq, şəxs danışan zaman, verbal ünsiyyətə müraciət edən zaman sössüz ki, o, koqnitiv vahidlərdən istifadə edir. Bu isə ünsiyyət və koqnitivizm elmlərini bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Şəxs ünsiyyət vasitəsilə hazırladığı məlumatı ötürür, yaxud ondan fikrini şərh etməkdə və s. digər məqsədlərdə işlədir. Əslində ünsiyyət yarandığı zamandan etibarən insanın şüuru və təfəkkürü ilə sığ vəhdət təşkil edərək məlumatın ötürülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, ünsiyyət və onun sahələri geniş tədqiq olunsada, koqnitiv elm sahəsi şüur, təfəkkür və s. kimi sahələr daha sonralar araşdırılmağa, tədqiq olunmağa başlanmışdır. Hazırda hər iki elm sahəsi müstəqil şəkildə öyrənilib tədqiq olunmaqla yanaşı, həm də dilçilik və koqnitiv elmlərinin birləşməsindən yaranan koqnitiv dilçilikdə də geniş tədqiq olunur.

SORĞU

Elmi işdə verbal ünsiyyətin koqnitiv aspektləri tədqiq olunmuşdur. İlk əvvəl ünsiyyət və onun funksiyaları, daha sonra isə verbal ünsiyyət zamanı yaranan aspektlər araşdırılmış və nəzəri cəhətdən izah edilmişdir. Bu nəzəri məlumatları cəmiyyət içərisində “Sorğu” başlığı adı altında insanlara suallar şəklində verilmiş və onların cavabları qeydə alınaraq təhlil olunmuşdur. Burada məqsəd elmi işdə qeyd olunan izahlar və fikirlərin praktiki cəhətdən doğruluğu və düzgünlüyünün həyatda insanlar tərəfindən necə qəbul edildiyi müəyyənləşdirmək və nəzəri məlumatları tədqiq etməkdən ibarətdir. Sorğu cəmiyyətdə müxtəlif yaş qrupları (18-25) arasında aparılmışdır. Ümumiyyətlə, sorğuda 64 subyekt iştirak etmişdir. Onlardan 38 nəfəri qadın, 26 nəfər isə kişidir. Aşağıda sorğunun sualları və cavablar təhlil olunaraq göstərilmişdir.

Sorğu 1.

Sizcə, ünsiyyət zamanı qarşı tərəflə danışan zaman hansı ünsiyyət vasitəsi şəxsi söhbətə cəlb etməyə, fikrinizə inandırmağa və s. kimi məsələlərin həllində daha çox kömək edər?

A) Verbal ünsiyyət (sözlərlə danışmaq);

B) Qeyri-verbal ünsiyyət (ünsiyyət zamanı işlətdiyimiz bədən hərəkətləri, jest, mimika və s.).

Sorğuda iştirak edən 40 nəfər ünsiyyət zamanı qeyri-verbal vasitələrin, 24 nəfər isə verbal ünsiyyət vasitələrinin onlara kömək olduğunu söyləmişdir. Doğrudur ünsiyyət zamanı sözlərin, ifadələrin təsiri nə qədər güclü, təsirli olsa da, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolu inkaredilməzdir. Elmi işdə qeyd olunduğu kimi, ünsiyyət zamanı şəxs bizə yaxşı olduğunu söyləsə də, üz ifadələri və mimikalarında narahatlıq varsa, biz onun sözlərinə yox, mimika və jestlərini əsas götürəcəyik.

Sorğu zamanı insanlar qeyri-verbal vasitələrin ifadəsi məsələsinədə toxunmuşdur. Onlar qeyd etmişdir ki, insan verbal yolla sözlərinə, ifadələrinə nəzarət edə bildiyi halda, bu qeyri-verbal ünsiyyət zamanı hərəkət və mimikaların nəzarətinə daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, yaxşı bir natiq çıxışa hazırlanarkən öz diksiyası və tələffüzü qədər, öz bədən dilindən, jest və mimikalarından necə istifadə edəcəyi barədə də əvvəlcədən hazırlaşır. Beləliklə, natiqin çıxışı hər iki ünsiyyət funksiyasının tarazlanması nəticəsində uğurlu alınır.

Göründüyü kimi, uğurlu ünsiyyət üçün situasiya qədər şəxsin sözləri və ünsiyyət zamanı qeyri-verbal vasitələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sorğu 2.

Fərqli dillərdə danışan şəxslər fərqli düşüncə, təfəkkür, tipinə malik olurmu?

A) Bəli;

B) Xeyr.

Fərqli dillərin fərqli dünyalar yaradıb-yaratmaması çox müzakirə edilmişdir. Burada əsas sual budur ki, şüura təsir edən şəxsin danışdığı, işlətdiyi dildir yoxsa onun əhatəsində olduğu mühitdir?

Elmi işdə qeyd olunduğu kimi, G.Sepir və B.Uorf iddia edirdilər ki, müxtəlif dillər həmin dilləri danışan şəxslərdə müxtəlif təfəkkür tipi yaradır. Amma B.A.Serebrennikov bu fikirləri inkar etmiş, dillərin düşüncə tərzinə təsir etmədiyini vurğulamışdır. Sorğuda iştirak edən 38 nəfər G.Sepir və B.Uorfun fikrini, 26 nəfər isə B.A.Serebrennikovun fikrini seçmişdir.

Bizcə isə, fərqli dillər fərqli düşüncə, təfəkkür yarada bilir. Eyni zamanda, burada mentalitet amilində əsas rol oynayır. İnsanların böyüdüüyü mühit, ətraf-ələm onların düşüncəsində və təfəkkürünə təsir edir.

Sorğu nəticəsində həm dili, həm mühiti və mentaliteti əsas götürsək də, burada dilin özünəməxsus çalarını, funksiyalarını göz ardı etmək olmaz. Belə ki, şəxs dünyanı dili sayəsində anlayır və dərk edir. Yəni dilin düşüncə və təfəkkür üzərində təsiri daha üstündür.

Sorğu 3.

Ünsiyyətin hansı növü sizə daha çətin gəlir?

A) Açıq ünsiyyət (işgüzar söhbət, dostlar, sevgililərin ünsiyyəti və s.);

B) Qapalı ünsiyyət (insanlar yeni tanış olduqları zaman baş verən söhbət);

C) Asimmetrik ünsiyyət (müəllim-şagird, müdir-tabe, işçi-müştəri və s. şəxslər arasındakı ünsiyyət).

Həyatın elə bir sferası yoxdur ki, orada ünsiyyətdən, əməkdaşlıqdan söhbət getməsin. İnformasiya mübadiləsi zamanı bəzən çətinliklər yaşaya bilirik. Məhz bu çətinliklərdə elə ünsiyyət nəticəsində aradan qaldırılır. Sorğuda iştirak edən insanlardan 10 nəfəri açıq ünsiyyətin, 30 nəfər qapalı ünsiyyətin, 24 nəfər isə asimmetrik ünsiyyətin onlar üçün çətin olduğunu söyləmişdir. Göründüyü kimi, sorğu zamanı insanlar ən çətin ünsiyyət modeli kimi qapalı ünsiyyəti seçmişdir. Bunun səbəbi ilə maraqlandıqda isə yeni tanışlıq zamanı baş verən ünsiyyətin həm darıxdırıcı, həm də müəyyən çərçivə daxilində olduğunu söyləmişdirlər. Yəni, qapalı ünsiyyət zamanı şəxslər müəyyən çərçivədən kənara çıxmıyaraq ünsiyyəti davam etdirirlər. Lakin bu davam edən ünsiyyət onlar üçün bir növ çətin bir hal kimi qarşılanır. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alan iş adamları işgüzar ünsiyyət zamanı daha anlayışlı və səmimi içilərlə əlaqə yaratmağa üstünlük verirlər. Çünki qapalı ünsiyyət zamanı belə şəxslər yalnız bu ünsiyyət formasını daha uğurlu şəkildə idarə edə bilirlər.

Sorğu 4.

Təsəvvür edin ki, yeni bir əşya ilə qarşılaşırsınız (Məsələn-komputer, mikrofon və s.). Lakin, həmin cismi o zaman qədər heç görməyib, toxunmayıbsınız. Həmin cismin, hadisə yaxud situasiyanı yaddaşıınızda daha effektiv şəkildə qalmağına aşağıdakılardan hansı daha çox kömək olar?

- A) Duyğu üzvlərinin köməyi ilə həmin predmetlə əlaqə yaratmaq;
- B) Düşüncədə artıq mövcud olan anlayışlarla yeni anlayışı müqayisə edərək;
- C) Verbal (sözlərlə), qeyri-verbal (bədən hərəkətləri, jest, mimika və s.) ünsiyyət zamanı;
- D) Praktiki fəaliyyət nəticəsində;
- E) Elmi fəaliyyət nəticəsində.

Konseptin dərk olunması ilə bağlı olan bu sorğuda 28 nəfər “praktiki fəaliyyət nəticəsində”, 12 nəfər isə “düşüncədə artıq mövcud olan anlayışları” əsasında yeni anlayışları dərk etdiyini söylədiyi halda, 9 nəfər “duyğu üzvlərinin köməyi ilə

predmətlə əlaqə yaratmağı”, digər 9 nəfər isə verbal (sözlərlə), qeyri-verbal (bədən hərəkətləri, jest, mimika və s.) ünsiyyət zamanı fəaliyyət, 6 nəfər isə elmi fəaliyyət nəticəsində anlayışı dərk etdiyini söyləmişdir.

Göründüyü kimi, tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, konseptin dərk olunması zamanı insanlar əsas üstünlüyü praktiki fəaliyyət nəticəsində oluğunu söyləmişdir. Yeni bir şey öyrənən zaman onu praktik cəhətdən tətbiq etmək daha sürətli şəkildə cismin qavranılmasına şərait yaradır. Beləliklə, həmin cismin dərk olunması və praktiki tətbiqi onun beyində uzunmüddət saxlanmasına imkan verəcəkdir.

Lakin bu o demək deyildir ki, konseptin dərki digər variantlar olmadan mövcud ola bilməz. Hər hansı bir anlayışın dərk olunması həmin seçim yollarından biri vasitəsilə reallaşır. Bu sualda məqsəd ondan ibarətdir ki, şəxsin özü idrak prosesi zamanı cismin dərkinə hansı halda daha özünə uyğun və məqbul hesab edir.

Sorğu 5.

Sizcə, dilin aşağıdakı hansı funksiyası daha əsasdır?

- A) İctimai-tarixi təcrübənin yaşaması, ötürülməsi və mənimsənilməsi vasitəsi;
- B) Əlaqə, rabitə vasitəsi;
- C) Ünsiyyət vasitəsi.

Şəxs ünsiyyət zamanı öz fikrini bəyan edərək ya tələbini, ya da ki, situasiyaya uyğun fikrini ifadə edir. Hər iki halda da ünsiyyət zamanı şəxsin müəyyən məqsədi olur. Bu məqsədə çatmaq üçün isə o, dildən və dilin funksiyalarından aydın şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Düzgün qurulan ünsiyyət və yerində işlənən hər bir ifadə şəxsin məqsədinə çatmağı əsasdır.

Bu sorğuda da məqsəd insanların ünsiyyət zamanı hansı funksiyayı daha vacib bildiyini öyrənməkdən ibarətdir.

Sorğuda iştirak etmiş 15 nəfər A bəndini, 18 nəfər isə B bəndinin əsas funksiya olduğunu söyləmişdir. Digər 31 nəfər isə ən vacib funksiyanın ünsiyyət olduğunu söyləmişdir.

Elmi işdə qeyd olunan məlumatlarda da digər funksiyaların adları çəkilmiş və ən mühim funksiyanın ünsiyyət olduğu qeyd olunmuşdur. Nəzəri cəhətdən qeyd olunan məlumat praktiki cəhətdən də öz təsdiqini tapmış oldu.

Sorğu 6.

Sizcə, gələcəkdə süni intellektlə təmin edilmiş robotlar insanları tam əvəz edə biləcəkmiki?

A) Bəli;

B) Xeyr.

Sorğuda iştirak etmiş 56 nəfər süni intellektin gələcəkdə insanları tam əvəz etməyəcəyini, 9nəfər isə əvəz edəcəyini söyləmişdir.

Sorğu zamanı insanlar süni intellektin çox irəlilədiyini və inkişafı haqqında maraqlı fikirlər səsləndirmiş, onun gələcəkdə daha da təkmilləşəcəyini bildirmişdir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq sorğudan aydın olur ki, cəmiyyətin böyük hissəsi süni intellektin inkişaf edərək çox irəli getdiyini bilsə də, ancaq onun tam şəkildə insan analogiyasını əvəz etməyəcəyini anlayırlar. Həqiqətən də insana məxsus qərar qəbul etmə, paralel düşünmək, duyğu üzvləri vasitəsilə hissetmək və s. kimi bacarıqlar heç bir robotda mövcud ola bilməz. Texnologiya və elm nə qədər inkişaf etsə də, tam şəkildə insani varlığı əvəz edə bilməz. İnsan eyni zamanda paralel düşünmə qabiliyyətinə malikdir, yəni bir işi icra edərkən başqa işə yönələ, eyni anda fərqli məsələlərdən danışı və fikir bildirə bilər. Yəni, insan alqoritm şəkildə düzülmüş bir ardıcıl funksiya formasında fəaliyyət göstərmir. Amma robot və komputerlər müəyyən ardıcılıqla yığılmış şəkildə fəaliyyət göstərir.

Bir halda ki, bu texnologiyanın yaradıcısı və qurucusu insandırsa, onun proqramlaşdırdığı texnika və robot şəxsin öz iqtidarında olacaqdır.

Sorğu 7.

Təsəvvür edin ki, yeni bir obyekt yaxud predmetlə tanış olursunuz. Həmin anlayışa ilk necə reaksiya verərdiniz? (Məsələn, yeni bir məktəbə daxil olursunuz, bu məktəbdə siz indiyə qədər olmamısınız və ilk dəfədir ki, həmin məktəbdə olursunuz).

A) Obyektin minimum təsvirini yadımda saxlayaram.

B) O zamana qədər gördüyüm obyektlərlə, hadisələrlə olan müxtəlifliyi, yaxud eyniliyi əlaqələndirər, fərqliliyi qaydaya salaraq ümumi predmetin təsvirini yadda saxlayaram.

Freym və geştatl haqqında məlumatı elmi işdə nəzəri hissədə qeyd etdik.

Konseptin əsas anlayışlarından biri olan freym və geştalt haqqında olan bu sualda 23 nəfər freymi, yəni A bəndini seçdiyi halda, 41 nəfər geştaltı - B bəndini seçmişdir.

Sorğu nəticəsində aydın olmuşdur ki, insan koqnisiyasında geştaltlar freymlərə nisbətən daha fəal və aktivdir.

Sorğu 8.

Sizcə, ünsiyyət zamanı şəxsin geyimi, xarici görkəmi ünsiyyət prosesinə təsir edirmi?

A) Bəli;

B) Xeyr.

Sorğuda iştirak edən 50 nəfər xarici görkəmin ünsiyyət prosesinə təsir etdiyini söylədiyi halda 14 nəfər isə bunun əksi olaraq təsir etmədiyini söyləmişdir.

Xarici görkəm insan haqqında müəyyən məlumat verdiyi kimi şəxslə ünsiyyət zamanı şəxsin daxili dünyası haqqında ətraflı məlumat almaq mümkündür. Yəni, geyim və xarici görkəm ilk tanışlıq üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, prosesin növbəti gedişatı olan ünsiyyətdə bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Təbii ki, insanın nitqi onun daxili aləmini göstərdiyi kimi, zahiri görünüşdə onun haqqında xeyli məlumat verir. Sorğu nəticəsində bu fakt bir daha öz təsdiqini tapdı. Məhz buna görə də əksər insalar iş görüşmələri, dəvətlər və s. zamanı həmin situasiyaya uyğun şəkildə geyim seçirlər. Bu hər zaman uğurlu olmasada, ünsiyyətin uğurlu olması üçün ilkin faktorlardan biridir. Həmçinin, müəyyən situasiyada insanların cəmiyyətdəki rolunu anlamaq üçün geyim xüsusi rola malikdir. Məhz bunun üçün fikir versək görə bilərik ki, məktəblərdə, universitetlərdə belə şagird və tələbələrin geyim və zahiri görünüşünə uyğun qaydalar yaradılır.

Həmçinin, yadda saxlamalıyıq ki, geyim kollektiv əmək fəaliyyəti zamanı insanlar arasındakı təbəqə fərqi, işçilərin statusunu müəyyən edən başlıca faktorlardan biridir.

Sorğu 9.

Hiss-həyəcan şəxsin bütün cisminə hakimdirsə danışıq prosesində insanın idraki fəaliyyəti hər tərəfli araşdırılırkən koqnisiya, dil və emosiya vəhdətdə götürülməlidirmi?

A) Bəli;

B) Xeyr.

F.Y.Veysəlli “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” kitabında bu mövzuya toxunaraq qeyd etmişdir ki, əvvəllər koqnitiv əməliyyatlar zamanı hiss-həyəcana, duyğulara çox əhəmiyyət verilmir və tədqiq olunmurdu. Lakin, hazırda onun insan koqnisiyasına təsiri və rolu tədqiq olunur. Bu elmi fakt eyni zamanda cəmiyyət içərisində də soruşulmuş və 55 nəfər A bəndini seçdiyi halda, 9 nəfər B variantını seçmişdir.

Həqiqətən də insanın dərk etmə prosesi və dili qarşılıqlı əlaqədə tədqiq olunarkən burada emosiyaların rolunu inkar etmək yanlışdır. Məsələn, mövzu izah edən, dərs danışan bir şəxs ilk çıxışı zamanı həyəcan nəticəsində kəkələyə bilər. Bu onun nitqinə və öyrəndiyi məlumatlara, ümumiyyətlə çıxışına təsir edəcəkdir.

Göründüyü kimi, bu nəzəri məlumatda eksperiment zamanı öz təsdiqini doğrultmuşdur.

Sorğu 10.

Aşağıdakı fikirlərdən hansı doğrudur?

A) İnsanın yaddaşı hazır sözləmlərə əsasən fəaliyyət göstərir.

B) İnsanın yaddaşı hazır sözləmlərdən əlavə olaraq fəaliyyət göstərə bilər, insan heç vaxt işlətmədiyi cümlələri işlədə və eşitmədiyi cümlələri eşidib başa düşə bilər.

Bu sorğu zamanı insanlar ilk öncə yaddaşın əlamətləri və işləmə mexanizmi haqqında məlumat vermişdir və öz yaddaşlarında həmçinin bu istiqamətlərdən hansına daha çox uyğun olub fəaliyyət göstərdiyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

F.Y.Veysəllinin “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivləri” kitabında bu mövzuya toxunaraq qeyd etmişdir ki, “insanın yaddaşı hazır söyləmələrə əsasən fəaliyyət göstərir fikri rəddedilməlidir, çünki insanın yaddaşı hazır söyləmələrdən əlavə olaraq fəaliyyət göstərə bilər, insan heç zaman işlətmədiyi cümlələri işlədə və eşitmədiyi cümlələri başa düşə bilər. Sorğuda iştirak edən 51 nəfər B bəndini seçdiyi halda, 13 nəfər isə A variantını seçmişdir. Beləliklə də, bu sorğu vasitəsilə də elmi məlumat praktiki cəhətdən də öz təsdiqini tapmışdır.

Həmçinin sorğu zamanı insanlar cavablarını qeyd edərkən bildirmişdirlər ki, bu nümunəyə balaca uşağın yeni-yeni danışmağa başlaması prizmasından da baxa bilərik. Belə ki, uşaq öz əhatə və mühiti çəvrəsində danışılan dildə danışacaqdır, əgər uşağı başqa mühitdə böyütsək, uşaq həmin digər dildə danışacaqdır. Yaxud şəxs başqa bir dil bildiyi halda ikinci dil öyrənən zaman hazır söyləmələri qəbul edib, anlayır. Beləliklə, yaddaş sadəcə hazır ifadələrə, hazır deyimlərə əsasən istiqamət alır fikrinin yanlış olduğu praktiki cəhətdən də təsdiqlənmiş oldu.

Sorğu 11.

Aşağıdakılardan hansı şəxsin şüuruna, düşüncələrinə birbaşa təsir edir.

- A) Mentalitet;
- B) Milli-Mədəni məkan;
- C) Dünyanın dil mənzərəsi.

Şəxsin şüur və təfəkkürünə təsir edən bir sıra faktorlar vardır. Bu faktorlar hər biri öz iştirakı ilə şəxsdə müəyyən idraki biliklər yaradır və yaxud onları formalaşdırır. Bu faktorların sayı çoxdur, lakin sorğu zamanı biz əsas üçün üstün tutaraq qeyd etmişik.

Sorğuda qeyd olunan anlayışların hər birinə dissertasiya işində geniş şəkildə toxunulmuş, onların nəzəri aspektləri tədqiq olunmuşdur.

Sorğuda iştirak etmiş 33 nəfər milli-mədəni məkanı seçdiyi halda, 15 nəfəri mentaliteti, 16 nəfəri isə dünyanın dil mənzərəsini əsas götürmüşdür.

Sorğu 12.

Sizcə, verbal (sözlərlə) ünsiyyətin hansı forması gündəlik həyatınızda sizə daha çox fikir ifadə etməyə, daha çox əlaqə yaratmağa kömək olur?

- A) Şifahi ünsiyyət;
- B) Yazılı ünsiyyət;
- C) Vizual ünsiyyət.

Sorğuda iştirak etmiş şəxslərdən 30 nəfəri əlaqə və söhbət zamanı şifahi ünsiyyəti, 20 nəfər vizual ünsiyyəti, 14 nəfər isə yazılı ünsiyyətin gündəlik həyatda, ümumilikdə yaşam tərzində onlara yardımçı olduğunu söyləmişdir.

Bizcə, belə hesab etmək olar ki, ünsiyyət zamanı yazılı ünsiyyətə üstünlük verən şəxslər daha az ünsiyyətdə olan insanlardır. Həmçinin belə insanlar cəmiyyət daxilində danışmaqdan, fikir söyləməkdən çəkinər, yanlış fikir söyləmək qorxusu ilə sakit qalmağı ünsiyyətə qoşulmamağı seçərlər. Həmçinin elmi işdə də qeyd etdiyimiz kimi, yazılı ünsiyyətin bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, şəxs burada öz fikir və məqsədini daha aydın izah edə bilər və daha çox düşünməyə imkan yaradır.

Vizual ünsiyyət isə son zamanlarda yaranmasına baxmayaraq geniş şəkildə yayılmışdır. Bu ünsiyyət modeli adından da gördündüyü kimi elm və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar həyatlarımıza daxil olmuşdur. Texnika və elm inkişaf etdikcə vizual ünsiyyətində miqyası genişlənəcəkdir.

Şifahi ünsiyyət isə daha keçmiş tarixə malikdir. İlk əlaqə vasitələrindəndir. Həm tarixi, həm də miqyası geniş olduğu üçün insanlar bu ünsiyyət növünü daha üstün mövqedə tuturlar.

Qeyd: Ümumilikdə 12 sualdan ibarət idi sorğu. Sorğu zamanı qeyd olunan cavablar hər biri subyektiv yanaşmadır. Cəmiyyət içərisində müxtəlif yaş qrupları (18-25) arasında aparılan bu sualların cavabları bəziləri eyni, bəziləri müxtəlifdir. Suallarda əsas cavablardan sonra gələn rəqəm göstəricisi və hansı cavabın daha yüksək səslənməsi elmi işin içərisindəki nəzəri məlumatlarla qarşılaşdırılmış və təhlil olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində ünsiyyətdən, onun funksiyalarının əhəmiyyətindən geniş şəkildə danışılmışdır. Ünsiyyət zamanı yaranan koqnitiv aspektlər, onların rolu və s. kimi məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Bundan əlavə olaraq cəmiyyət daxilində sorğu aparılmışdır. Sorğu zamanı verilən suallar elmi işin məqsədinə uyğun şəkildə təşkil olunmuşdur. Suallara verilən cavabların sayı, insanların iştirakı rəqəmlərlə göstərilmiş və təhlil olunmuşdur. Son olaraq isə gəlinən nəticələrin həm nəzəri, həm də praktiki tətbiqi elmi işdə qeyd olunmuşdur. Sorğuda ümumilikdə 64 şəxs - 38 nəfər qadın və 26 nəfər kişi olmaqla iştirak etmişdir. Sorğu zamanı alınan cavablar, bundan əlavə olaraq suallara uyğun əlavə qeyd şəklində olan cavablar qeydə alınmış və təhlil olunmuşdur.

Koqnitiv dilçilik dilçiliyin gənc sahələrindən biridir. Bu elm yarandığı gündən etibarən müxtəlif dilçilər fərqli aspektdən ona yanaşmış və fərqli fikirlər irəli sürmüşdülər. Bu fikirlər, onların yanaşma tərzini və s. kimi məsələlər elmi işdə ətraflı şəkildə qeyd olunmuşdur. Bu sahəyə həmçinin Azərbaycan dilçiliyində də çox toxunulmamışdır. Yazılan əsərlər, məqalələr isə bu elmin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. F.Y.Veysəlli, Ə. Abdullayev, Ə. Rəcəbli kimi alimlər bu mövzu üzrə əsərlər, kitablar yazmışdır. Onların bu addımı koqnitivizm sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Koqnitiv dilçilikdə təhlil olunan dil və şüurun əlaqəsi çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Şüur vasitəsilə düşünülmən fikirlər, dil vasitəsilə reallaşır ki, bunun arxasında, yəni bu prosesin necə icra olunduğunu araşdırmaq üçün elə koqnitiv elmlə, dilçilik elmi yaxınlaşmışdır və nəticədə koqnitiv dilçilik deyilən bir sahə yaranmışdır. Şəxsin bütün informasiyanı necə yadda saxlaması, ondan düzgün istifadəsi tədqiqatçıların maraqlandıran əsas məsələlərdəndir. Beynin işləmə funksiyası tədqiq olunarkən ortaya çıxan biliklər koqnitiv elmin əsasını təşkil edir.

Elmi işdə və sorğu zamanında qoyulan əsas məsələlərdən biridə budur ki, insan yeni biliyi necə dərk edir, necə qavrayır?

Bizcə, insan yeni biliyi özündə olan biliklərə uyğunlaşdıraraq qavrayır və dərk edir. Artıq insanda mövcud olan anlayış digər anlayışın yaranması üçün bir açar rolunu oynayır. Elə ona görə də eyni məlumatı qəbul edən insanlar ondan fərqli şəkildə təsirlənir, fərqli şəkildə analiz edib qavrayırlar. Bu isə həm də şəxsin mühiti və həyat tərzindən asılı olaraq dəyişir.

Ünsiyyət həm şifahi, həm yazılı, həm də vizual formada həyata keçirilə bilər. Hər üç formada da şəxsin kommunikasiya prosesində olur və ayrı-ayrı fərqliliklər mövcud olsa da, ortaq bir cəhət var ki, o da ünsiyyət aktının baş tutmasıdır. Elmi işdə də qeyd olunduğu kimi şifahi ünsiyyətdə məlumat daha çox ötürülür. Bizcə, elə buna görə də insanlar şifahi ünsiyyətə daha çox üstünlük verirlər. Qədim dövrlərdə uzaq məsafələrlə əlaqə saxlamaq üçün yazılı ünsiyyətdən daha geniş istifadə edirdilər. Əvvəllər belə ünsiyyət o qədər əlverişli olmasa da, başqa bir informasiya daşıyıcısı olmadığı üçün yazılı ünsiyyətə əhəmiyyət verilirdi. Lakin, sonradan texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində bu problem aradan qaldırıldı. Hal-hazırda yazılı ünsiyyət vasitəsilə mesajlar, e-mail və s. bir sıra ismarıclar daha sürətli və etibarlı şəkildə çatdırılır. Bundan əlavə texnologiyanın sürətli inkişafı vizual ünsiyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Vizual ünsiyyətdə şifahi şəkildə baş tutur ancaq, bir fərq var ki, bu ünsiyyət cihazlar vasitəsilə baş tutur. Verbal ünsiyyətin bu formaları nə qədər rəngarəng, müxtəlif olsa da, ən çox geniş yayılan və istifadə olunan ünsiyyət şifahi ünsiyyətdir. Buna səbəb isə verbal ünsiyyət zamanı şəxsin məlumatı daha intensiv şəkildə çatdırma bilməsidir.

İnsani beynin işləmə funksiyasını aydınlaşdırmağa çalışan və onun dillə əlaqəsini müəyyənləşdirməyə çalışan alimlərin kəşfləri bu elmlərin-süni intellekt və dilçiliyin yaxınlaşmasına səbəb oldu. Bu elmin tarixinə baxdığımız zaman inkişaf yolunda necə ciddi addımlar atıldığını görmək mümkündür. Hal-hazırda qloballaşan dünyanı düşündükcə bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, elm və texnologiya nə qədər sürətli işləyərsə, dil və dilçilikdə, yəni koqnitivizm bir o qədər dəyişəcəkdir.

Bizcə, koqnitiv dilçilik və ünsiyyət vəhdətdə götürülməlidir. Bu aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Ünsiyyət dil vasitəsilə reallaşır, yəni dil ünsiyyəti yaşadır, dil isə birbaşa insan koqnisiyası ilə bağlıdır.

2. Koqnitiv elmdə məlumatı qəbul etmək, onu ötürmək ünsiyyət vasitəsilə reallaşır.

3. İnsani koqnisiya ünsiyyət vasitəsilə daha çox dəyişikliyə uğrayır, inkişaf edir, dəyişir.

4. Koqnitiv dilçilik hər nə qədər beyinlə əlaqədar olsa, beyində saxlanılan məlumatın mahiyyəti araşdırılsa da, bu məlumat ünsiyyət vasitəsilə istifadə olunmasa öz işləkliyini və mahiyyətini yavaş-yavaş itirər.

Son nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, koqnitiv dilçilik hər nə qədər gənc sahələrdən olsa da, bu elm yarandığı gündən etibarən daim inkişaf edir və onun inkişafı yeni-yeni kəşflərin yaranmasına səbəb olur. Verbal ünsiyyət zamanı yaranan aspektlər koqnitiv anlayışların əsasında yaranır. Şəxs ünsiyyət zamanı qurduğu fikri, ifadəni, anlayışı, konsepti, hətta beyində formalaşdırdığı ssenarilər, yaxud freym, geşaltları əlaqəli şəkildə istifadə edir. Bu insanın şüur və dil arasında mövcud olan sıx əlaqəsi nəticəsində baş verir. Bu sıx əlaqə insanda obyekt seçməyi, fərqləndirməyi və nəhayətində dərk edib adlandırmağı formalaşdırır.

Tədqiqat işində aydın oldu ki, ünsiyyətin hər iki növü insan fəaliyyəti üçün olduqca vacibdir. Qeyri-verbal ünsiyyətin əhəmiyyəti və işləkliyi həm nəzəri cəhətdən, həm də praktiki cəhətdən təsdiq olundu. Verbal ünsiyyət, yəni sözlü şəkildə ünsiyyət zamanı koqnitivizmdən, insan koqnisiyası əsas və mühim bir aspekt hesab olunduğu kimi qeyri-verbal ünsiyyət üçün də bu belədir. Şəxs ünsiyyətin növündən asılı olmayaraq koqnisiyadan və koqnitiv bazadan istifadə edir. Hansı ünsiyyət növündə nə dərəcə, hansı formada işlətmək isə situasiyadan asılı olaraq dəyişə bilər.

Ünsiyyət və koqnitivizmin bu şəkildə sıx əlaqəsi onların təhlilində daha maraqlı və yeni tədqiqatların yaranmasına səbəb olur.

Bizcə, bu elm hələ gənc sahə olmasına baxmayaraq bu qədər yol keçdiyi və inkişaf edibsə, gələcəkdəki texnologiyalar və araşdırmalar bu elmin kəskin şəkildə sürətlənməsinə və tədqiqatının genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

Həmçinin, gənc sahə olan koqnitiv elm özündə ehtiva etdiyi digər elm sahələrinədə öz inkişafı sayəsində daha geniş formada təsir edə biləcəkdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, koqnitiv elm digər elmlərə təsir etdiyi kimi onların inkişafı, metodologiyası da koqnitiv elmə təsir edə bilər. Hal-hazırda koqnitiv elm və psixologiya elmi o qədər sıx şəkildə əlaqələnmişdir ki, iki elm sahəsinin birləşməsi nəticəsində “koqnitiv terapiya” sahəsi meydana gəlmişdir. Gələcəkdə hər iki elm sahəsində olan dəyişikliklər sözsüz ki, bu sahədə öz təsirini göstərəcəkdir.

Ünsiyyət modelləri və funksiyaları sözsüz ki, hər bir koqnitiv aspektdə özünü doğrultdu. Şəxs ünsiyyət vasitəsilə fikrini ifadə edir. Bu zaman o, fikrini anlamalı, dərk etməlidir ki, anlayışı ifadə edə bilsin. Diqqət etsək, görə bilərik ki, kiçik uşaqlar belə ilk sözlər, ifadələr deməyə başladıkları zaman ilk əvvəl xatırladıkları, qavradıkları məfhumları adlandırırlar. Dərk etdikcə, anlayışlar idrak olunduqca o məfhumların adları onlar üçün müəyyən mənə kəsb edir. Beləliklə, dil və şüurun əlaqəsi və vəhdəti sayəsində yaranan koqnitiv dilçilik yeni tədqiqatlar, araşdırılmalar nəticəsində günü-gündən inkişaf edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Əfqan. "Mətn, məna və anlama: kommunikativ-koqnitiv təhlil- Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2001.
2. Andreyeva Q.M. Sosial psixologiya. M., 1998, s. 115.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, s. 262-263.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002, s.505-506.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, 1986, s. 87- 88.
6. Belinskaya E.P., Tixomandritskaya O.A.: Sosial psixologiya. Oxucu: Universitet tələbələri üçün dərslik. M.: Aspect Press, 2003, 475 s. ISBN 5-7567-0236-9.
7. Bünyatova Aytən. "Dünyanın konseptual dil mənzərəsi", ADU-dil və ədəb IX cild 2018, N.3-4 36.
8. Heydər Quliyev. "Koqnitiv dilçiliyin formalaşması və inkişafı". 18 December 2020.
9. Karaulov Yu.N. Rus dili və linqvistik şəxsiyyət. M., 1987, 264 s.
10. Keveraş Z. Emosional anlayışlar. Nyu York: Springer Ferlag, 1990, s.184
11. MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı "MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KOQNİTİV PARADİQMAYA DAİR". Sumqayıt Dövlət Universiteti – "ELMİ XƏBƏRLƏR"– Sosial və humanitar elmlər bölməsi, 2017.
12. Məmmədov Azad, Məmmədov Misgər. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri". Çarşıoğlu, 2010.
13. Məmmədov H. "Koqnitiv linqvistikanın əsas amilləri". Heydər Əliyev adına AAHM. Elmi əsərlər məcmuəsi, s. 201.
14. Məmmədova M.H., Cəbrayıllova Z.Q.-AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan depart15@iit.ab.az - TİBBİ EKSPERT SİSTEMLƏRİN YARADILMASI PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.
15. Morozov V.P. Ünsiyyət sənəti və elmi: şifahi olmayan ünsiyyət. M.: IP RAS, "İncəsənət və Elm" Mərkəzi, 1998, 189 s.

16. Parygin B.D. Elmi-texniki inqilab və şəxsiyyət. M., 1978.
17. Piz A. İşarə dili. Voronej, 1992.
18. Rəcəbli Əbülfəz. “Koqnitiv dilçilik”. Bakı, Elm və təhsil, 2021.
19. Rykunov R.N. Emosiyaların konseptosferası və ingilis dilinin lüğətində onun ifadə xüsusiyyətləri: Diss avtoreferatı ... Filologiya elmləri namizədi, Sankt-Peterburq. Sankt-Peterburq, 2008, s.14.
20. Seyidov S.İ və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi red ilə. “Psixologiya”, Bakı, 2007, s. 123- 124.
21. Sirotinina O.B. Şifahi nitq və nitq mədəniyyətinin növləri // Bu gün rusşünaslıq. 1995, № 4.
22. Sternin I.A. Nitq təsirinin əsasları. Voronej, 2001.
23. Şükürlü Sevinc. “Konsept məfhumu və müxtəlif yanaşmalar”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, İPƏK YOLU, №.4, 2019, s.126-131.
24. Verdiyeva Elnurə. “Dünyanın dil mənşəsi koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri kimi”. BSU, Filologiya məsələləri, N.6, 2020, s. 157.
25. Veysəlli F.Y. “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri”. Bakı, Mürtəcim, 2015.
26. Vinogradov V. V. Poetik dil haqqında. M., 1980.
27. Yusifova Tünzalə. “Koqnitiv dilçilik və kommunikasiya prosesi” (ingilis dilinin materialları əsasında). Azərb.Resp.Təhsil Nazirliyi, Azərb.Dillər Un-ti, Bakı, 2011.

İngilis dili

28. A.M.Kommers, D.H.Jonassen and oth. “Cognitive Tools for learning”-London: Springer-Verlag, 1992, 275 p
29. Avram Noam Chomsky and His Cognitive Development Theory-Date of Publications: June 10, 2013.
30. Chomsky N. (2002), Language and Mind. Cambridge University Press, p. 209.
31. E.P.Dutton. “A Concise Encyclopaedia of Russia”. New York Encyclopaedia

- Britannica 2008, Concepts in Linguistics, CD.
32. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2006.
 33. Fauconnier G. *Domains and connections // Cognitive Linguistics*. 1990. Vol. 1. No. 1.
 34. Fulcher, E. (2003). *Cognitive Psychology*. Geft Consultance Services.
 35. Geeraerts D. (ed.). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2006.
 36. Gordon Silverman, Jay Friedenberg "Cognitive science" 2006 by Sage Publications
 37. John Stuart Mill. *Thought and Influence*, p.168.
 38. L.Solso Robert. "Cognitive psychology". University of Nevada Reno Margolis E. (1998). *How to Acquire a Concept*. *Mind and Language*, 13, p. 347-369.
 39. Pierre Jacob. Preprint submitted on 14 Jun 2002 Princeton: Princeton University Press, 1991.
 40. S.L.Popkin (eds.). *Elements of Reason: Cognition, Choice and the Bounds of Rationality*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
 41. *The cognitive revolution: a historical perspective* George A. Miller Department of Psychology, Princeton University, 1-S-5 Green Hall, Princeton, NJ 08544, USA.
 42. Turner M. *Reading Minds: The Study of English in the Age of Cognitive Science*.
 43. Turner M. *Backstage cognition in reason and choice // A. Lupia, M. McCubbins,*
 44. Turner M. *Cognitive Dimensions of Social Science: The Way We Think about Politics, Economics, Law, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
 45. Turner M., Fauconnier G. *Conceptual integration and formal expression // Journal of Metaphor and Symbolic Activity*. 1995. Vol. 10. No. 3.
 46. Tyler A., Evans V. *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning, and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
 47. Ungerer F., Schmid H.J. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London:

Longman, 1996.

48. Wierzbicka A. Back to definitions: Cognition, semantics, and lexicography // *Lexicographica*. 1992. Vol. 8.

Rus dilinda

49. Багдасарова Н.А.: Невербальные формы выражения эмоций в контексте разных культур: универсальное и национальное // Материалы межвузовского семинара по лингвострановедению. МГИМОИД РФ, 2006, МГИМО-Университет, 2006.
50. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. Т. 1, 2. М., 2006.
51. Вежбицкая А. Прототипы и инварианты // А. Вежбицкая. Язык. Культура. Познание / Отв. ред. М. А. Кронгауз. М., 1996.
52. Биркенбил В.: Язык интонации, мимики, жестов. С.-П.: Питер, 1997, 176 с.
53. Болдырев Н.Н. Концептуальные структуры их языковые значения. // Филология и культура. М., 2001.
54. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. 3-е изд. Тамбов, 2002.
55. Бороздина Г.В.: Психология делового общения. М.: Деловая книга., 1998.
56. Горелов И.Н.: Невербальные компоненты коммуникации. — М.: Наука, 1980, 238 с.
57. Суслов И.П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики. // Когнитивная лингвистика. Современное состояние и перспективы развития. Ч.1, Тамбов, 1998.
58. Д.Попова, И.А.Стернин Когнитивная лингвистика. Москва АСТ: Восток-Запад, 2007.
59. Дудова Наталия Александровна, к. филол. н. Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского nataliya.dudova@yandex.ru .
60. Дзюба Е.В "Когнитивная лингвистика". Учебное пособие. Екатеринбург

2018.

61. И.А. Мартыненко, Е.А. Бородина КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРАКТИКА ЕЁ ПРИМЕНЕНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОМ ВУЗЕ
62. Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. СПб., 1998.
63. Конечкая В. П.: Социология коммуникации. М.: МУБУ, 1997, 164 с.
64. Кнврик А.А. Когнитивные дискурсу. // ВЯ, 1994, № 5.
65. Киров Е.Ф. Когнитивная модель деятельности. // Русское слово в мировой культуре. Пленарные заседания.Сборник докладов. СПб, 2003.
66. Лабунская В.А.: Невербальное поведение (социально-перцептивный подход).